

BROJ LIBURNSKIH OPĆINA I VJERODOSTOJNOST PLINIJA (Nat. hist. 3, 130; 139-141)

SLOBODAN ČAČE
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 939.87:937:930.22
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1993-10-15
Received

Autor razmatra (1) uređenje dijela Plinijeva teksta koji se odnosi na Liburniju (Nat. hist. 3, 139-141); (2) vjerodostojnost Plinijevih podataka o općinama Liburnije, tj. koliko odgovaraju onomu što donose drugi antički književni tekstovi i natpisi rimskog vremena i onomu do čega se došlo arheološkim istraživanjima; (3) koliko je liburnskih općina bilo u početku rimske vlasti (upravo: u Augustovo doba). Analiza teksta slijedi kritička zapažanja F. Vittinghoffa i L. Margetića, dodajući nove elemente. Zaključak je da Plinijev glavni zemljopisni izvor koji navodi *oppida* (koja ne treba izjednačavati s *municipijima*!) uz obalu pripada koncu Republike i da pruža iznimno važne obavijesti o brojnosti urbanih naselja u Liburniji; 14 liburnskih općina spomenutih uz Japode jesu minorne, neurbane zajednice (v. prilog 3). Spomen liburnskih općina u popisu općina X. regije Italije (Nat. hist. 3, 130) svodi se na tri: *Asseriates*, *Nedinates*, *Varvari*. Njihova pojava u ovom kontekstu vjerojatno je posljedica "sistemske" greške u obradi starijeg vrela. Što se tiče kronologije širenja *ius Latii* i rimskog građanskog prava, moguće je da su neke razvijenije obalne općine ranije dobile *municipalitet* i *ius Latii* (npr. po natpisima Aenona i Arba), dok su neke od velikih urbaniziranih općina poput Asserije, Nedinuma i Varvarije, duže zadržale (povoljan) peregrinski status (postajući *municipijima* između Tiberija i Flavijevaca). Razmotrivši pojedina otvorena topografska pitanja (Hadra, Sidrona, Ansium, Alveria, Pasini, Portunata), i nakon usporedbe Plinijevih podataka s podacima kod Ptolemeja, na Tabuli Peutingeriani, Antoninovu itinerariju te Ravenjaninovoj "Kozmografiji", autor zaključuje da su Plinijevi podaci vrlo iscrpni i točni te predlaže shemu odnosa među "blokovima" od kojih je sačinjen Plinijev opis Liburnije (Prilog 1.).

1. NAPOMENE O PLINIJEVU ZEMLJOPISU

1.1. Iako je Plinijev prikaz Dalmacije (Ilirika) u Plinijevu "Prirodopisu" (*Naturalis historia*, 3) bio predmetom zanimanja još od srednjega vijeka,¹ a zatim napose u razdoblju erudita², istom u 19. stoljeću Plinijev tekst i pojedini navodi unutar njega postaju jasniji - zahvaljujući potpunijem poznavanju antičke topografije s istraživanjem arheoloških ostataka i sa sistematizacijom i objavama natpisa. Plinijevi se podaci koriste (1) za rješavanje pojedinih topografskih pitanja i (2) za upoznavanje procesa nastanka rimskih kolonija i municipija. Glede topografije zanimljivo je napomenuti da je nakon postignuća utvrđenih početkom našega stoljeća proučavanje odnosno rješavanje preostalih otvorenih problema napredovalo vrlo postupno i gotovo bi se moglo kazati da je usljed nedostatka sustavnih terenskih istraživanja - napose hodoloških - ta problematika donekle zapostavljena. Naprotiv, ispitivanje tzv. municipalizacije, poglavito u Liburniji gdje je proces očevidno osebujan i dinamičan, još od konca 19. stoljeća privlači pažnju najuglednijih istraživača romanizacije provincija u ranom principatu. U čvrstoj vezi s time stoji i iznimno zanimanje za Plinijeve navode. Do danas se pojavio veći broj "čitanja" Plinijevih podataka o Liburniji koji se, što je općenito poznato, međusobno razlikuju u priličnoj mjeri. Zacijelo ne pretjerujem napominjući da su ponekad sasvim oprečne prosudbe o izvorima i kronologiji podataka u Plinija kod mnogih stručnjaka, napose arheologa koji se ne bave antičkim tekstovima, stvorile dojam o problematičnosti Plinijeva teksta općenito, uključujući i topografske aspekte - kao da je u njemu jedva još moguće razlučiti ono što je pouzdano i razmjerno jasno, a što dvojbeno ili naprosto pogrešno. Stoga se nerijetko u praksi Plinija zaobilazi uz dekorativno navođenje odnosnoga mjesta ili se pak drži da je to toliko nepouzdan tekst, da je podatke iz njega moguće vrlo slobodno kombinirati usklađujući ih s ostalom građom.

Ne poričući nipošto da Plinijev prikaz Liburnije spada među ona mjesta njegova zemljopisa koja zadaju ponajviše teškoća, danas se ipak može uvjerljivo pokazati da je dojam o općenitoj problematičnosti Plinijevih svjedočanstava uvelike neutemeljen. U ovom prilogu bih nastojao sažeti novija dostignuća i pridonijeti u pojedinostima potpunijem vrednovanju Plinijevih podataka za Liburniju. Posebno želim istaknuti sljedeće teme:

- (1) uređenje dijela teksta koji se odnosi na Liburniju;
- (2) vjerodostojnost Plinijevih podataka o naseljima/općinama Liburnije, tj. koliko odgovaraju onomu što donose drugi antički književni tekstovi i natpisi rimskog vremena i onomu do čega se došlo arheološkim istraživanjima;
- (3) koliko je, napokon, liburnskih općina bilo u početku rimske vlasti (upravo, u Augustovo doba).

¹ O iščitavanju i tumačenju Plinijeva i drugih antičkih tekstova kao izvora za antičku topografiju u našim srednjovjekovnim učenim krugovima dala bi se napisati zanimljiva i, vjerujem, korisna studija. Pored, primjerice, Tome Arcidakona iz 13. st. koji može poslužiti za orijentaciju, najzanimljivije podatke pružaju pojedine isprave u kojima se pored suvremenog mjesnog imena donosi i antičko; stvar je ispitivanja koliko su ti navodi utemeljeni.

² Usp. I. L. u č i ć, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb 1986, 155 i d.

Ovaj izbor je uvjetovan uvjerenjem da je na današnjem stupnju poznavanja početnog razdoblja rimske dominacije u Liburniji prednost mora imati makar i postupno otkrivanje vidova i dinamike stvarnog društvenog i gospodarskog razvitka odnosno civilizacijskih promjena. Utoliko se čini važnijim utvrditi pouzdanost podataka koje Plinije donosi o liburnskim općinama i odrediti približe (makar i relativno) vrijeme nastanka tih podataka, stavljajući međutim težište na razlikovanje gradskih od ostalih općina i na mogućnost procjene njihova broja. Stoljetna raspra s težištem na statusima i kronologiji stjecanja tih statusa liburnskih općina pod rimskom vlašću zapravo je stalno iznova poticala spomenuta pitanja, ali je razmjerno malo pridonosila njihovu rješavanju.

1.2. Posebno želim naznačiti da u razmatranju navedenih tema valja početi od kritičkog pregleda glavnih dometa u interpretaciji Plinijeva teksta. Ne nastojeći nimalo na nekom originalnom pristupu, držao sam umjerskim izdvojiti i naglasiti ona mišljenja i domete koji su, posebice posljednjih dvadesetak godina, utemeljila čitanje Plinija koje se u nekim prilično važnim pitanjima razlikuje od pristupa i tumačenja koja su uobličili G. Alföldy i J. J. Wilkes.

U bavljenju Plinijevim zemljopisom, u vezi s Liburnijom, ali i inače, najveću su važnost dobila ispitivanja Plinijevih izvora (*Quellenforschung*). To je i prirodno, s obzirom na to da je Plinijevo djelo sastavljeno na temelju podataka preuzetih iz množine grčkih i rimskih autora, u vremenskom rasponu od prvih početaka do Plinijeva doba (sredina 1. stoljeća n. e.; djelo je završeno 77. g. po Kr.). Za pojedine knjige "Pririodopisa" Plinije, uostalom, sam donosi popis rimskih i grčkih (*externi*) autora čije je navode koristio.³ Plinijevo djelo je po naravi enciklopedijsko, što znači da on ekscerptira građu iz raspoloživih izvora da bi sastavio valjanu, sažetu i preglednu obavijest.⁴ Nije stoga nikakvo otkriće u tome da je Plinije veliki kompilator; valja istražiti da li je i koliko on uistinu u svom tekstu ostao na visini zadaće koju je sebi postavio i time vrednovati - koliko je moguće - njegov autorski doprinos.

O Plinijevoj kompoziciji inače je zgodno citirati B. D. Shawa koji je prije desetak godina revidirao probleme Plinijeve afričke geografije. Pozivajući se na Sallmanna koji je Plinijev postupak nazvao *Mosaikstil*, Shaw kaže:

"Plinije je, ukratko, pribjegao ekscerptiranju čitavih odjeljaka *en bloc* iz nekoliko izvora. Zatim ih je iznova napisao i povezao skupa u prilično slabo povezanu cjelinu. Rezultat je šarena zbirka podataka koja može koristiti suvremenom povjesničaru samo ako je on sposoban izolirati blok u kojem su

³ O izvorima Plinijeve geografije različito se sudi. Dok je napose Delfsen držao da je opis obala s imenima gradova, luka, rijeka itd. periplus čiji je autor plodni i dugovječni Varon, u novije vrijeme se autori, osobito K. Sallmann, zalažu za kompleksniji pristup ukazujući na uočljive tragove djela kao što su Agripina karta (izložena u porticus Vipsania, skupa s komentarima) te *formulae provinciarum*; k ovomu pridolaze brojni drugi izvori, djela pisaca koji su bilježili starine, napose Italije, odnosno djela posvećena povijesti i zemljopisu pojedinih oblasti (K. Sallmann, "Plinius der Ältere 1938-1970", *Lustrum*, 18, 1975).

⁴ N. Ph. Howe, "In Defense of the Encyclopedic Mode: on Pliny's *Preface* to the *Natural History*", *Latomus*, 44, 3, 1985.

svaka tvrdnja ili zasebna činjenica smještene i identificirati izvor svake pojedine tvrdnje."⁵

Valja pri tome istaknuti da je glavna poteškoća na koju nailazi suvremeni istraživač upravo razlučivanje "blokova" građe: da bismo došli do "blokova" koji su preuzeti iz različitih izvora moramo voditi računa o n a č i n u na koji je Plinije rukovao tim "blokovima". Pri tomu ne bismo smjeli zanemariti: (1) stvarne poteškoće koje je Plinije imao raspoložujući raznorodnim vrelima, (2) činjenicu da je, što god mi danas mislili o učinkovitosti njegova postupanja, Plinije raspoređivao podatke prema izvjesnom nacrtu, u nastojanju da postigne, barem u krajnjem ishodu, cjelovitost obavijesti i, naposljetku, (3) Plinijev jezik, svjesno stegnut izraz koji otklanja retoriku i svako približavanje jeziku poezije.⁶

Razmotrimo najprije poteškoće. Koristeći se različitim tekstovima koji su se bavili istom oblašću Plinije je morao rješavati, pored ostalih, i dva dosta teška problema.

Prvo, morao je iz svih tekstova, bez obzira na to da li su grčki ili latinski, bez obzira na vrijeme iz kojega potječu, na njihovo unutrašnje uređenje, svrhu, stil itd., izlučiti maksimum relevantnih podataka o cjelini oblasti, o važnim zemljopisnim pojavama/objektima te, dakako, o određenim odnosima među njima (opis prostorne raspodjele), ne ispuštajući iz vida povijesnu dimenziju.

S druge strane, jasno je da je Plinije morao nailaziti na slučajeve kada svi ti toliko različiti tekstovi spominju i s t e gradove, rijeke, otoke i sl. Ovaj drugi problem, u pravilu, Plinije uspijeva rješavati zapažajući podudaranja, iako mu to nije uvijek lako. U nekim vrelima donose se etnici (npr. *Flanates*), u drugima ojkonomi (*Flanona*), a njihovo podudaranje ne mora biti sasvim očividno, niti su se autori morali uvijek strogo držati određenih pravila. Plinije se svakako trudio da pruži što suvisliji i što iscrpniji opći pregled kao i da izbjegne udvajanja, ali je to zavisilo od p l a n a njegova izlaganja kao i od nekih inače sporednih, ali ovdje presudnih okolnosti. Mislim da se upravo na primjeru Liburnije može dobro uočiti kako su neke interpretacije njegova teksta naprosto zanemarile upravo plan izlaganja koji je međutim vrlo precizno naznačen u tekstu.

Kao jednostavniji primjer možemo iznijeti razliku između zemljopisnog izlaganja i izlaganja koje upozorava na statusnu podjelu zajednica određene oblasti. Prikaz podjele zajednica po statusu u načelu je jednostavan, jer je hijerarhičan, počinjući s najvišim i idući k najnižem statusu; unutar statusne skupine zajednice mogu biti složene i po abecedi. Zemljopisno izlaganje slijedi prostornu logiku. Pisac iznosi redom točke duž neke obale; niz spomenutih točaka, često samo nanizanih bez orijentacijskih naznaka, budući da se podrazumijeva smjer opisa; zapravo je to tekstualna transpozicija zemljopisne stvarnosti. No pri tome mogu na izlaganje utjecati i neke dopunske odrednice, obično proistekle iz težnje k sažetom izrazu odnosno "ekonomičnosti" izričaja. Na ovaj način može doći do svojevrsnog preklapanja dviju ili više odrednica po kojima se uređuje konačni raspored gradiva.

⁵ B. D. S h a w, "The Elder Pliny's African Geography", *Historia*, 1981, 4, 432.

⁶ N. Ph. H o w e, n. dj., 573 i d. gdje su i upute na daljnje studije. Plinije slijedi Katona i Varona, svoje ideale (ne samo književne!).

Tražeci spomenute "blokove" podataka preuzetih iz pojedinih djela moramo stoga voditi računa o tome da oni mogu biti prikriveni unutar ponekad prilično složenog uređenja teksta. Želimo li pak doći do pouzdane konstatacije o tome koje odnosno koliko liburnskih općina u svemu navodi Plinije, neophodno je u njegov tekst barem toliko proniknuti da smo u stanju identificirati skupove podataka ("blokove").

Važno je, s druge strane, naglasiti da u ovoj prilici nije nužno ulaziti u podrobnija ispitivanja podrijetla i datacije tih skupova. Čini se da u tom pogledu slabo utemeljene hipoteze donose malo koristi, a mogu nanijeti velike štete - kako će se vidjeti iz nekoliko primjera u daljnjem izlaganju. Upravo bi se smjelo kazati da je dobro ako možemo razlučiti skupove jedinica unutar Plinijeve građe i utvrditi barem u naznakama njihovu relativnu kronologiju, prepuštajući daljnjim ispitivanjima i otkrićima da unesu više svjetlosti u probleme njihove atribucije i apsolutne datacije.

2. PLINIJEVA LIBURNIJA

2.1. O Liburniji i liburnskim općinama, izravno ili posredno, Plinije govori na više mjesta u III. knjizi. Za našu svrhu važna redom sljedeća mjesta: (1) popis općina u X. regiji Italije (3,130), (2) početak opisa provincije Ilirika/Dalmacije s opisom skardonitanskog okružja u kojem je zapravo riječ o Liburniji (3,139-141) i, (3) posredno, opis jadranskog otočja (3,151-152).

S obzirom na to da je nedvojbena važnost Plinijevih obavijesti za poznavanje broja i razvitka liburnskih općina na samom početku rimskog razdoblja, a da, s druge strane, u interpretaciji tih obavijesti ima znatnih razlika, smatram korisnim u ovoj prilici razmotriti relevantne odlomke Plinijeva teksta i potom zaključke sučeliti s vijestima iz ostalih izvora.

Glavnom tekstu, opisu okružja odn. Liburnije, prethode štire napomene koje bi očevidno trebale poslužiti i kao opći uvod u izlaganje o provinciji Dalmaciji (3, 139):

Arsiae gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Titium⁷. Pars eorum fuere Mentores Himani, Encheleae,⁸ Bulini⁹ et quos Callimachus Peucetios¹¹ appellat, nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim. Populorum pauca effatu digna aut facilia nomina.

Plinije je započeo opaskom o protezanju Liburna od Raše do Krke;¹² tomu domeće etnike pobrane iz djela starijih pisaca, citirajući poimence Kalimaha, uz

⁷ Plinijev tekst donosim prema Detlefsenovu izdanju iz kojega se uzimaju i svi podaci o lekcijama: D. D e t l e f s e n, *Die geographischen Bücher (II, 242 - VI Schluß) der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus*, Berlin 1904.

⁸ titum, D.

⁹ encheleae, AE², enchaeleae, D.

¹⁰ Emendiraio Tomaschek; budini, E² D, buni, AR.

¹¹ peucetias, A, paucetios, D.

¹² Valja podsjetiti na uvodni dio III. knjige, gdje se Liburnija izrijeком spominje: *Libro III. continentur situs, gentes, maria, oppida, portuus, montes, flumina, mensurae, populi qui sunt aut*

važnu napomenu: svi ti koji su nekada bili dijelom Liburna, sada se skupa obilježavaju ilirskim imenom. Dodaje i opće zapažanje kako je tu malo onih koji zavrjeđuju spomena kao i onih s lakim (za izgovor) imenima.¹³

Zanimljivo je ovdje da Plinije znade i za ime liburnske zemlje - *Liburnia*. Na koncu prikaza, spominjući Krku i Skardonu, Plinije navodi da je tu *finis Liburniae et initium Dalmatiae*. U biti jednak je sadržaj Strabonova (Geogr. 7, 5, 4) osvrta na južnu granicu Liburnije - koju on naziva *Liburniké*. To nas upozorava da obojica, i Strabon u Augustovo doba i Plinije dvije generacije kasnije, zapravo slijede već utvrđenu zemljopisnu predaju koja se očituje i u Strabonovu kasnohelenističkom izvoru, kao i u izvoru iz kojega crpi Plinije, vjerojatno Varonovu opisu naše obale.

2.2. Tek nakon ovoga prilazi opisu skardonitanskoga okružja u kojem, kako je poznato, nekada moćne a i u njegovo vrijeme i mnogoljudne i važne Japode spominje tek jednom ne kazavši ništa поблиže o njima. Liburniji naprotiv posvećuje mnogo pažnje. Naveo je poimence četiri od 14 liburnskih općina, zatim naveo općine s italskim pravom i naposljetku one s "imunitetom". U nastavku Plinijev opis se mijenja jer počinje prikazivati obalu i otoke navodeći gradove (*oppida*) prema stvarnom njihovu redoslijedu - najprije do Nina (*Aenona*), potom od Zadra do Krke i Skradina, gdje završavaju i okružje i Liburnija.

Tumačenje ovog opisa uistinu je teško. Plinijev je prikaz sasvim lapidaran te bismo, zacijelo, o materiji morali znati barem malo više da bismo do kraja mogli razumjeti sve obavijesti koje donosi. Pored pojedinih filoloških i topografskih nedoumica svakako su na prvom mjestu dva pitanja: što jest zapravo *ius italicum* liburnskih općina i da li brojna primorsko-otočka oppida predstavljaju *municipia (civium Romanorum)*. U krajnjoj analizi problemi se svode na opću prosudbu o tome kakav je bio status liburnskih općina te kako su i kada one stjecale te statuse (ili status). Sve to dakako nije u najizravnijoj vezi s pitanjem ukupnoga broja liburnskih općina, ali je svakako relevantno kada je riječ o pristupu Plinijevu tekstu jer se može pokazati da su različiti pogledi na ove probleme izravno utjecali i na zaključke glede broja i položaja pojedinih liburnskih općina.

Rasprava je, napose od Premersteinova istupa 1924.¹⁴ sve manje uzimala u obzir Plinijev tekst, a sve više podatke s natpisa kao i određene povijesne, pravne i druge hipoteze/teorije na kojima se pokušavalo utemeljiti opće objašnjenje oblika i vidova romanizacije u Liburniji. Tako je moglo doći do toga da se cjelokupan Plinijev tekst tumači na temelju još uvijek upitne i aleatorične evidencije kao što su epigrafička svjedočanstva pripadnosti tribusima na tlu Liburnije, osobito u

fuertunt ... Alpium et gentium Alpinarum, Illyrici, Histriae, Liburniae, Dalmatiae, Noricorum, Pannoniae...

¹³ Usp. za Bližu Hispaniju (Turakonsku), 3, 28: *Lucensis conventus populorum est sedecim, praeter Celticos et Lemavos ignobilium ac barbarae appellationis, sed liberorum capitum ferme CLXVI. [7.] Simili modo Braccarum XXIII civitas CCLXXXV capitum, ex quibus praeter ipsos Braccaros Biballi, Coelerni, Callaeci, Equaesi, Limici, Querquerni citra fastidium nomenclantur.*

¹⁴ A. v. Premerstein, "Bevorrechtete Gemeinden Liburniens in den Städtelisten des Plinius", *Strena Buliciana*, Zagreb 1924, 203-208 (dalje: "Bevorrechtete Gemeinden").

radovima Alföldyja i Wilkesa.¹⁵ Ukratko, nastojalo se pokazati da u Plinijevoj kompilaciji, nedosljednoj i proturječnoj, ima previda i grešaka koje valja ispraviti.

U kontekstu takvih razmatranja samo uređenje Plinijeva teksta ostaje neminovno sekundaran problem, a time, na nesreću, i sama mogućnost da se obavi valjana provjera njegove vjerodostojnosti. Pitanje ukupnoga broja liburnskih općina ponajmanje dolazi u obzir kao predmet analize, s obzirom na to da je sam izvor već u pristupu obesnažen.

U takvom okruženju mogla je također opstati ideja da je 14 općina, koje se s Japodima spominju na početku Plinijeva opisa skardonitanskoga konventa, zapravo reminiscencija na neko starije stanje u Liburniji.¹⁶

2.3. Opće je mišljenje da se opis skardonitanskoga okružja odn. Liburnije može umjesno podijeliti na dio u kojemu su općine navedene prema rangu i statusu (3, 139) i dio u kojemu se prelazi na zemljopisni prikaz (3, 140).¹⁷ Ne ulazeći ovdje u različite zaključke koji su se izvodili iz ovoga razlikovanja, valja naglasiti da je razdioba opravdana poglavito na razini analize uređenosti teksta. Prešavši na ispitivanje vjerodostojnosti podataka odn. vrednovanje obavijesti, potrebno je oba dijela imati stalno pred očima. Budući da je autorski doprinos ovdje zapravo temeljno pitanje, jasno je da bismo se u protivnom, tj. ukoliko bismo sasvim odvojeno promatrali tekst po dijelovima, unaprijed odrekli mogućnosti da tragove toga doprinosa u tekstu ustanovimo. Time bismo ponovili nedostatke koji su se već pokazali štetnima i uvelike odgovornima za nesporzume i proturječna tumačenja Plinijevih podataka.

Tekst nastavka pogl.139 glasi:

*Conventum Scardonitanum*¹⁸ *petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII, ex quibus Lacinienses, Stulpinos*¹⁹, *Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat.*

*Ius Italicum habent eo*²⁰ *conventu Alutae, Flanates a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini*²¹ *immunesque Asseritates et ex insulis Fertinates, Curictae*²².

“Skardonitanskom konventu pripadaju Japodi i od Liburna 14 općina, od kojih vrijedi imenovati Lakinijense, Stulpine, Burniste, Olbonense.

Italsko pravo u ovom konventu imaju Aluti, Flanati (po kojima se zove zaljev), Lopsi, Varvarini, a oprost tributa uživaju Aserijati te s otokâ Fertinati, Kurikti.”

¹⁵ G. A l f ö l d y, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965 (dalje: *Bevölkerung*); J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, London 1969 (dalje: *Dalmatia*)

¹⁶ M. S u i ć, “Liburnski nadgrobni spomenik”, *VAlHD*, 53, 1950-1951, 83 i d.; i s t i, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 108-109 (dalje: *Zadar*).

¹⁷ F. V i t t i n g h o f f, “Municipalisierung des Lateinischen Donau-Balkanraumes”, *Aufstieg und Niedergang*, 24-30 (dalje: “Municipalisierung”) i L. M a r g e t i ć, “Plinio e le comunità della Liburnia”, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, vol. IX, Rovigno, 1978-79, 326 i d. (dalje: “Plinio”) osobito insistiraju na spomenutom razlikovanju.

¹⁸ scardonitarum, E², scardonitatum, D.

¹⁹ stultinos, DR¹.

²⁰ haec, D.

²¹ varvabrini, AE², barbari, DR.

²² curritae, AD, curritae, E², curitae, F².

Pisac je ovdje u svom sažetom stilu izravno pristupio navođenju zajednica koje ulaze u skardonitansko okružje. Prijevodom pokušavam što neposrednije izraziti razumijevanje teksta.

Čitajući tekst onako kako se nudi, dakle u kontinuitetu, jasno je da Plinije nije htio kazati kako se u konventu pored Japoda nalazi s v e u k u p n o 14 liburnskih općina. On sam će ih imenovati 26 ili 27 u daljnjem izlaganju. Ako se pak pretpostavi da je Plinije ovdje "nemarno" uvrstio podatak koji potječe iz nekog znatno starijeg opisa Liburnije, valjalo bi to i dokazati poredbenom analizom unutar Plinijevih zemljopisnih knjiga. No mislim da je takva analiza suvišna, budući da je dobro poznat način na koji Plinije označuje izričaje o prošlim stanjima koja su u većoj ili manjoj opreci spram aktualnog. U našem primjeru je to lakše uočiti budući da se u dvije susjedne rečenice ponavlja - kao jasno upozorenje čitatelju: *conventum Scardonitanum petunt*, i potom *eo conventu*. Pisac dakle upozorava da i druga rečenica donosi još uvijek obavijesti o prilikama u istom okružju odnosno da se opis aktualnog stanja naprosto nastavlja. Stoga pretpostavljamo da genitiv *Liburnorum (civitates XIII)* ovdje ima d i j e l n o (partitivno) značenje i da je smisao poglavlja približno sljedeći: u skardonitansko okružje spadaju (svi) Japodi kao i 14 liburnskih općina; u istom okružju nalaze se (još) i općine s italskim pravom: Aluti, Flanati itd.odnosno s imunitetom: Aserijati itd.

Zanimljivo je pak da se prvom dijelu ovog poglavlja općenito posvećuje malo pažnje i da je iz uzgrednih natuknica pojedinih autora ponekad teško razabrati njihovo pravo mišljenje o tome što predstavlja skupina koju tvori 14 liburnskih općina. No sigurno je da većina smatra kako je riječ o najskromnijim liburnskim općinama, kako uostalom naznačuje sam Plinije, kazavši da su spomena vrijedne samo četiri općine iz cijele skupine. Štoviše, od te četiri drugi izvori, uključivši tu i natpise, poznaju još jedino *Stulpine*, čije ime bilježi Ptolemej (u unutrašnjosti Liburnije: 2, 16, 6), te *Burni ste*, poznate ponajviše po tome što je ime liburnske općine prešlo na novi grad nastao u Ivoševcima na Krki zahvaljujući velikom legijskom taboru iz prve polovice 1. stoljeća²³.

Nezahvalno je tražiti objašnjenje zbog čega pisac meće ove Liburne uz Japode. Preostaje mnogo prostora za svakovrsna nagađanja, bez velikih izgleda da bismo došli do nekog izvjesnijeg zaključka. Japodi su u vrijeme kada je popis konventa načinjen još zacijelo pod jačim vojnim nadzorom. Da li su neke od liburnskih općina bile u sličnom položaju? To zaista ne znamo, ali smijemo pretpostavljati da je npr. Plinije držeći se svoga sažetog izražavanja naprosto Japodima pridružio sve one liburnske općine koje nisu spadale u zamišljene "rubrike" - bile su bez povlastica i ne nalaze se na obali ni na otočju.

Mislim da se u svakom slučaju, budući da ovakvo gledanje prolazi bez teškoća, valja držati označenog puta. Preostaje da se naknadno provjeri postoji li doista 14 inferiornih općina na tlu Liburnije i tek nakon toga donese konačan sud (v. dalje).

²³ Osnovno donosi M. Z a n i n o v i ć, "Bumum, castellum - municipium", *Diadora*, 4, 1968; usp. S. Č a č e, "Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba", *Diadora*, 11, 1989, 78 i d.(dalje: "Pogranične zajednice").

2.4. Drugu skupinu čine općine koje je Plinije izdvojio zbog osobitih povlastica. Prve četiri imenovane općine uživaju *ius Italicum*, privilegij koji do danas nije dobio zadovoljavajućeg objašnjenja u ovom kontekstu.

Italско pravo, kao što samo ime označuje, obilježava osobitu povlasticu nekih (malobrojnih) općina rimskih građana u provincijama da im se priznaje pravo na kviritско vlasništvo i izuzeće od zemljišnog poreza, povlastice koje uživaju rimski građani u Italiji.²⁴ Prilično je teško shvatiti kako bi se ovo pravo moglo odnositi na liburnske općine u prvoj polovici 1. st. osim ako se ne pretpostavi da te općine već od Augusta uživaju puni rimski civitet te da su, pored toga, toliko zadužile rimsku državu i samog princepsa da su dobile još i italско pravo. Kritičke zamjerke F. Vittinghoffa²⁵, a napose cjeloviti kritički pretres problematike L. Margetića²⁶ veoma uvjerljivo navode na zaključak da su prosudbe o brznoj i ranoj romanizaciji (uključujući stjecanje civiteta!) odabраниh liburnskih općina ipak bile ishitrene. U Liburniji valja po svemu ponajprije očekivati širenje *ius Latii* odnosno postupno konstituiranje latinskih municipija: u tom smislu je natpisna evidencija najrječitija i najmanje dvojbenā.

S druge strane teza L. Margetića da je Plinije greškom pripisao italско umjesto latinskoga prava četirima liburnskim općinama nije dovoljno utemeljena.²⁷ Gradeći hipotetičku kronologiju promjena statusa liburnskih općina pod rimskom vlašću, Margetić pretpostavlja da je Plinijev tekst zabilježio neko rano stanje u kojemu su samo navedene četiri općine uživale latinsko pravo i municipalno uređenje.²⁸ Koliko je ovo problematično govori činjenica da je municipalno uređenje u Ninu (Acnona) natpisom posvjedočeno već oko 16. god. pr. Kr.²⁹ To bi značilo da latinski status četiriju općina potječe iz samih početaka Augustove vladavine ili iz još ranijeg vremena za što inače nema drugih indikacija.

Nemajući uistinu nikakva prihvatljiva protuprijedloga, čini mi se ipak umjesnim napomenuti da je Margetić u žaru osporavanja "italškoga prava" mjestimice otišao predaleko ukazujući na skromno značenje malih liburnskih općina. Upozoravam i ovom prilikom da je sasvim moguće da tri liburnske općine s povlasticom i munitetā također uživaju zapravo rijedak i vrlo poželjan status koji Rim nije lako dodjeljivao. Ako je, naime, točno da imunitet u Plinija u pravilu označuje samo onaj puni imunitet koji oslobađa općinu ne samo uobičajenoga tributa nego i još neugodnijih tereta "savezničkih" obveza koje razrezuje i prikuplja provincijski namjesnik (grč. *leitourgiai*), tada moramo zaključiti da su neke liburnske općine doista uživale posebno povoljan položaj u sklopu rimske provincijske uprave.³⁰ Margetić drži da je primjerice Fulfinum na Krku bio peregrinska povlaštena općina sve do Vespazijana kada je, poput

²⁴ V. pregledno u L. Margetić, "Plinio", 308 i d.

²⁵ F. Vittinghoff, "Municipalisierung", 24-30.

²⁶ L. Margetić, "Plinio".

²⁷ Prvi put teza formulirana u L. Margetić, "Il ius Italicum delle comunità liburniche (Plin. Nat. hist. III, 21, 139)", *Živa antika*, 17, 2, 1977, 401-409 (dalje: "ius Italicum").

²⁸ L. Margetić, "Plinio", 326-337 i u sažetom zaključku 338-339.

²⁹ Usp. *CIL* III 2973: municipalno vijeće posvećuje kip P. Siliju Nervi, patronu, koji je u to vrijeme bio prokonzul u Iliriku; G. Alföldy, *Bevölkerung*, 77; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 205.

³⁰ R. Bernhardt, "Die Immunitas der Freistadte", *Historia*, 29, 2, 1980, 190 i d.

hispanskih općina, stekao latinski status i municipalitet (pozivajući se na naslov *Flavium Fulfinum* na natpisu pronađenom kod Omišlja³¹).

2.5. I d e n t i f i k a c i j a sedam povlaštenih općina nailazi na poteškoće u dva slučaja.

1. Kada je riječ o općini kojoj pripada etnik *Fertinates* danas je potpuno izvjesno da se radi o drugoj općini na otoku Krku, upravo na području Omišlja; noviji natpis potvrđuje da se pod rimskom vlašću utvrdio naziv *Fulfinum* koji odgovara Ptolemejevu *Foulf'nion* (*Geogr.* 2, 16,8, na otoku Kurikta).³² Oblici koji dolaze u rukopisima Plinijeva djela zacijelo se mogu svesti na izvorno *Fulfinates*.

2. Oko etnika *Alutae* nema međutim slaganja. Premerstein je ustvrdio da valja čitati *Alu(eri)tae* tj. povezujući ovo s etnikom *Alveritae* (s natpisa *CIL* III 9938 iz Dobropoljaca i još dva nova, od kojih je jedan iz Brguda³³) i mjestom *Arberie* (nedvojbeno od *Alveria) kod Ravenata (*Cosmogr.* 4, 16).³⁴ Aluti bi prema tome bili zapravo Alveriti, kao i oni čije je ime u rukopisima zabilježeno kao *Alutrenses* na popisu općina X. italске regije, a ne žitelji Alvone u liburnskom dijelu Istre.³⁵ Budući da će o ovome još biti riječi u nastavku ovdje bih jedino napomenuo nešto o samom pristupu čitanju rukopisne predaje u kontekstu jezičnog aspekta.

Ako se naime uzmu primjeri parova etnik/ojkonim kao što su *Curictae/Curicum*, *Flanates/Flanona*, *Neditae/Nedinum*, *Alveritae/Alveria*, *Iadertini/Iader*, *Asseriates/Asseria*, odnosno dva lika ojkonima *Apsorrosi/Absortium* i sl. dolazimo do zaključka da su se u Liburniji etnici u latinskom jeziku gradili pomoću sufiksalnog -t-, moguće pod utjecajem tvorbe u liburnskom jeziku. Primjeri pokazuju da se etnici tvore i izravnim dometanjem nastavka na "osnovu", kao u *Curic-tae*, *Absor-tium*, *Iader-tini*, a moguće i u *Neditae*. Pretpostavimo li isto za Alvone tada je neizbježno prihvatiti ishod *Alu-tae* (prema *Alv-ona* [*alwona]). Nema nikakva razloga da se ne računa s ovakvom mogućnošću.³⁶

³¹ D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Novootkriveni Domicijanov natpis o Fullinskom vodovodu", *Vijestnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, 8, 1974, 51 i d.: *aquam Flaviam Augustam novis fontibus collectis Flavio Fulfino induxit* (god. 94.; dalje: "Domicijanov natpis"); L. M a r g e t i ć, "L'iscrizione di Fulfinum", *Historica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* (Collana degli Atti di Centro di Ricerche storiche - Rovigno, no. 6), Trst 1983, 203 i d.

³² D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Domicijanov natpis", 51 i d.

³³ B. K u n t i ć - M a k v i ć - M. Š e g v i ć, "O razgraničenju između Aserije i Alvenije", *Arheološki radovi i rasprave*, 11, 1988, 50-51. (dalje: "O razgraničenju").

³⁴ A. v. P r e m e r s t e i n, "Bevorrechtete Gemeinde", 206. To mišljenje dijele E. K o r n e m a n n, *RE* XVI (1935), 596, E. P o l a s c h e k, "Aquilaia und die nordöstliche Grenze Italiens", *Studi Aquileiesi*, 1953, 40, A. D e g r a s s i, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, Bem 1954, 85 (dalje: *Il confine*).

³⁵ Ovo drugo mišljenje iznio je W. K u b i t s c h e k, *De Romanorum tribuum origine et propagatione*, Wien 1882, 84; isto D. D e t l e f s e n, a od novijih autora G. A l f ö l d y, "Municipes tiberiensis et claudius in Liburnie", *Epigraphica*, 23, 1961, 62 (dalje: "Municipes"); *Bevölkerung*, 88; J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, 487.

³⁶ A. M a y e r, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957, 41 (dalje: *Die Sprache*), s. *Alutae* i s. *Alveria*, preuzima Premersteinovo gledište ne razmatrajući uopće drugu mogućnost:

S obzirom na navedeno čini se suvišnim raspravljati o tome da li su općine poredane po abecedi ili prema zemljopisnom položaju. Uostalom, ako pretpostavimo vezu Alvona/Alutae tada raspored udovoljava i jednom i drugom kriteriju.³⁷

Valja napomenuti da ima i pojedinih prijedloga koji u znatnijoj mjeri odstupaju od pretežno usvojene identifikacije navedenih općina, no ona su mahom napuštena bez daljnjih raspravljanja zbog slabe utemeljenosti.³⁸

2.6. U svemu bi se dakle radilo o 7 povlaštenih i 14 "običnih" općina (od kojih je Plinije imenovao samo 4). Potpuno je očividno da time nije iscrpljen popis liburnskih općina što bi moglo značiti da je sadržaj 139. poglavlja (ako se izuzme uvodna povijesno-etnografska napomena) imao neke posebne namjene. Svrha navođenja povlaštenih općina razumljiva je po sebi; nešto je manje uvjerljivo navođenje onih 14 općina Liburnije pored Japoda, ali, kako smo vidjeli, nije nemoguće da se Plinije tim navodom htio "riješiti" minornih općina koje inače ne ulaze ni u koji od popisa predviđenih planom izlaganja.

Iz kojeg vremena potječu ti podaci?

Alföldy prihvaća stajalište Detlefsena prema kojemu su popisi po konventima iz "najranijeg carskog doba".³⁹ To je više nego vjerojatno s obzirom na to da ni sami fiksirani konventi zacijelo nisu stariji od Augusta. Privlačna je pomisao da pripadaju samom koncu njegove vladavine ili početku Tiberijeve, kada je namjesnikom bio P. Kornelije Dolabela, povezujući se tako sa sustavnim uređenjem provincijske uprave u Dalmaciji.⁴⁰

Ono što, barem naizgled, proturječi ovoj posljednjoj procjeni jest činjenica da Plinije ne spominje nedvojbeno tada već uvedeni status *ius Latii* za Aenonu⁴¹ i

"Auch *Alutae* ... ist aus der Wglassung des Kürzungszeichens für *er* aus dem Ethnikon *Alveritae* zu erklären..." Unatoč činjenici da svi stariji izvori (Antemidor, Plinije, Ptolemej) ukazuju na to da je grad nosio ime Alvona, *M a y e r*, sp. dj., 38, s. Albona, ipak drži da lik *Albonessium* (*CIL* III 3049), očividno vulgarnolatinski, sadrži točniji oblik osnove: dakle *alb-, a ne *alv-.

³⁷ Usp. razmatranja kod L. M a r g e t i ć a, "Plinio", 302.

³⁸ Primjerice A. D e g r a s s i, *Inscriptiones Italiae*, vol. X, Regio X, fasc. III, *Histria Septentrionalis*, Roma 1936, 85, povezuje *Alutae* s inače nepoznatim gradom *Alvon* (zabilježen u unutrašnjosti Istrije kod Ptolemeja, 3, 1, 24: >Aloñon), ali ovu zamisao kasnije napušta (A. D e g r a s s i, *Il confine*, 76). No L. M a r g e t i ć, "Ius Italicum", 403 bilj. 19, napominje da bi možda na sličan način trebalo uzeti u obzir i vinodolski Bribir, kojemu bi mogli pripadati Plinijevi *Varvari*. U imenu vinodolskog Bribira sačuvana je, najvjerojatnije, inače zanimljiva toponimijska paralela s dalmatinskim Bribirom (<*Varvaria*).

³⁹ G. A l f ö l d y, *Bevölkerung*, 36, 68; usp. i s t i, "Municipes", 53 i d. D. D e t l e f s e n, *Die formulae provinciarum, eine Hauptquelle des Plinius in der Beschreibung der römischen Provinzen*, Berlin 1908, 77 i d.: i s t i, *Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen*, Berlin, 1909, 46.

⁴⁰ Uspostava trajnih sudbenih okruga sa stalnim sjedištem i točno utvrđenim granicama zacijelo pripada srednjem dijelu Augustove vladavine: M. D. D u p i c o C a i n z o s, "Los conventos iuridici. Origen, cronología y naturaleza histórica", *Gerión*, 1988, 4, 265-283. Vrijedi spomenuti da se danas drži razmjerno pouzdano datiranim stanje koje Plinije opisuje u hispaniskim provincijama - za nas važno stoga što također slijedi podjelu provincija po konventima: između 7. god. pr. Kr. i Augustove smrti 14. god. po Kr. (M. I. H e n d e r s o n, "Julius Caesar and Latium in Spain, I. Preliminary Notes on the Date of Pliny's Sources for NH, III, 6-30; IV, 110-118", *Journal of Roman Studies*, 32, 1942, 1-2).

⁴¹ Usp. bilj. 29.

Arbu⁴². Zacijelo je već prije konca stare ere bilo i drugih municipija s ovim statusom, ali navodim one za koje imamo izričite natpisne potvrde. Međutim nije sigurno da je Plinije držao posebno važnim isticati općine latinskog prava. Sasvim je moguće da su u nekoj odmakloj fazi u Liburniji sve ostale općine (tj. one koje nisu navedene u 3, 139!) već uživale latinsko pravo, a da Plinije to niti ne bilježi, prelazeći na zemljopisno uređeni opis najužeg primorskog pojasa s otočjem. Držim stoga samo nešto vjerojatnijim da ovaj "blok" Plinijevih vijesti pripada ranijoj fazi same Augustove vladavine kada su mogla biti uvedena razgraničena okružja u primorskom dijelu Ilirika - onomu što će se doskora nazvati Dalmacijom.

Pri svemu tome ostaje izvjesna dvojba oko toga da li je Plinije izravno koristio službenim popisima ili je do tih podataka došao posredno.

3. O POGLAVLJIMA 140. I 141.

3.1. U sljedećem poglavlju Plinijev se opis mijenja. On tu nabroja gradove (*oppida*) onim redom kako se nižu duž obale idući od granice na Raši. Taj popis je prouzročio ponajviše nesporeda, ali ne zbog spomenutog rasporeda koji je eksplicitan i stoga jasan već zato što je većina suvremenih tumača u tom popisu tražila činjenice koje on zapravo ne sadrži. Izraz *oppida* koji se ovdje rabi uzima se kao dokaz da su s v i nabrojani gradovi duž liburnske obale i po otočju već u prvoj polovici 1. st. odreda stekli municipalno uređenje, a njihovi građani, štoviše, puni rimski civitet, tj. da Plinijevo *oppidum* valja razumjeti kao *municipium*. Takvi su sudovi izrijeком navedeni kod Alföldyja,⁴³ Wilkesa⁴⁴ i dr. Drugu vrstu nesporeda izaziva slabo uvažavanje strukture izlaganja što pak ima odjeka u topografskim proučavanjima (pitanje smještaja Pasina i rijeke Telavija).

Načelno gledajući izraz *oppidum* uistinu je neutralan glede (građanskog) statusa općine. Budući da je to ključno za razumijevanje ovih teškoća pozivam se na primjere iz Plinijeva opisa Hispanije. Oni savršeno jasno pokazuju da *oppidum* ovdje ima vrlo opće i vjerojatno primarno značenje gradskog središta (općine); primjerice u rečenici: "Broj s v i h o p i d a je 175, a u njima je 9 kolonija, 10 municipija rimskih građana, od ranije obdarenih latinskim pravom 17, slobodnih 6, s *foedere*-om 3, stipendijarnih 120."⁴⁵ Prema kontekstu ili uz neku bližu oznaku može se tražiti i neko preciznije određenje. Vjerujem da se može vrlo uvjerljivo pokazati kako u opisu Liburnije vrijedi opće značenje koje je neutralno glede statusa općine, ali je itekako važno za poznavanje razvitka u Liburniji na početku rimskog razdoblja, jer se provodi jasno razlučivanje između naselja i općina gradskog značaja od onih koje toga značaja nemaju.⁴⁶

⁴² *CIL* III 10117 (3117): o gradnji bedema i kula pod Augustom.

⁴³ G. A l f ö l d y, *Bevölkerung*, 68 i d.

⁴⁴ J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, 487 i d.

⁴⁵ *Hist. nat.* 3, 7 (Hispania Ulterior=Baetica): *O p p i d a omnia numero CLXXV, in iis coloniae VIII, municipia c. R. X, Latio antiquitus donata XXVII, libertate VI, foedere III, stipendiaria CXX.* Usp. i 3, 18.

⁴⁶ O značenju izraza *oppidum* vrijedi navesti mišljenje autora koji je u novije vrijeme radio na kritičkom izdanju dijela Plinijeva zemljopisa; J. D e s a n g e s, *Histoire Naturelle*. V,

Ovdje ne bih ponavljao argumentaciju koju iznosi Margetić. Dodao bih jedino da mi se čini *a priori* slabo vjerojatnim da bi tako striktno z e m l j o p i s n o postrojavanje/razvrstavanje gradova kako ga donosi Plinije u ovom poglavlju moglo imati čvršće veze sa statusima. Kada Plinije u sklopu takvoga opisa hoće naznačiti poblizhe status neke općine, on to čini izrijeком. U rimskom zemljopisnom tekstu *oppidum* stoji u izvjesnoj opreci spram *civitas* ili spram *castellum*, ovisno o tome da li se podrazumijeva zajednica ili naselje. U našem slučaju doista je riječ naprosto o naseljima koja su Rimljani držali dovoljno naprednima da ih uvrste među gradove (*oppida*).

3.2. Tekst poglavlja glasi:

140. *Cetero per oram oppida a Nesactio⁴⁷ Alvona, Flanona⁴⁸, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia⁴⁹, Vegium, Argyruntum⁵⁰, Corinium, Aenona, civitas Pasini, flumen Telavium⁵¹ quo⁵² finitur Iapudia. Insulae eius sinus cum oppidis praeter supra significatas Absortium⁵³ Arba, Crexi⁵⁴, Gissa, Fortunata⁵⁵. Rursus in continente colonia Iader⁵⁶ quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XLIII⁵⁷ ostium Titii⁵⁸ fluminis.*

141. *Liburniae finis et initium Dalmatiae Scardona⁵⁹ in amne eo⁶⁰ XII⁶¹ passuum a mari...*

Prijevod: "140. Dalje su duž obale (počevši) od Nesakcija Alvona, Flanona, Tarsatika, Senia, Lopsika, Ortoplinija, Vegij, Argirunt, Korinij, Aenona, općina Pasina, rijeka Telavij gdje završava Japudija.

Otoci ovoga zaljeva koji imaju gradove - pored već imenovanih - Apsortij, Arba, Kreksi, Gisa, Fortunata.

Opet na kopnu kolonija Jader, udaljena od Pole 160 milja, nakon 30 milja otok Kolent, (a nakon) 43 milje ušće rijeke Titija.

141. Svršetak Liburnije i početak Dalmacije Skardona na onoj rijeci, 12 milja od mora..."

I^e partie (L'Afrique du Nord), Paris 1980, 79: "Oppidum može označavati gradove različita statusa (od kolonije do stipendijarnog grada, usp. Plinije, III, 7). Ipak, kada grad nije ni kolonija, ni municipij, Plinije će nastojati da ga nazove *oppidum*, u nedostatku počasnijega naziva".

⁴⁷ nesacsio, AE2.

⁴⁸ flamnona, AE²; flamona, DR.

⁴⁹ orthoplinia, D; orthophinia, R.

⁵⁰ regium argiruntum, AE²DR.

⁵¹ telaulum, AE²DR.

⁵² quod, AE²DR.

⁵³ absyrtium, R (?).

⁵⁴ arba e rexi, D; arberexi, R.

⁵⁵ portunota, DR.

⁵⁶ iadera, AF.

⁵⁷ XVIII, AE²DR.

⁵⁸ titiy, AE²R; titiyy, D. Premda se obično uzima da ime rijeke glasi *Titius*, razlike u grafijama navode na mogućnost da je osnova *Titu-, a ne *Titi- odn. *Tit-.

⁵⁹ delmatiae scardena, DR.

⁶⁰ mamne eo, R; mannae eo, AE².

⁶¹ LXX, AE².

Premda se praktički svi autori slažu u pogledu čitanja ovog odlomka - znatno se razilazeći oko interpretacije pojedinih izraza i sklopova - dobro je zastati nad tekstem i promotriti kako je uređen.

Pogledat ćemo najprije neke prigovore u pogledu Plinijeve (ne)dosljednosti. Prigovara se, naime, da Plinije, koji pri opisu otočja s gradovima odmah napominje kako je dva grada (općine) već spomenuo prethodno (*praeter supra significatas*, aludirajući na 3,139: *et ex insulis Fertinates, Curictae*), ne postupa jednako pri opisu obalnih gradova. Premda je spomenuo prethodno Flanate i Lopsiku (a po našem i Alute iz Alvone), on ponovo navodi: "...Alvona, Flanona ... Lopsica..."

Prigovor je potpuno neutemeljen. Plinije je mogao elegantno izbjeći ponovno imenovanje dviju otočkih općina zato što pozivom na prethodni tekst nije remetio plan izlaganja (štoviše podupire ga ekonomijom izraza!) niti je izazivao dvojbe u čitatelja: prethodno su spomenute samo dvije otočke općine te nema nikakve mogućnosti nesporazuma. Da je Plinije kojom sličnom perifrantom pokušao izbjeći ponavljanje imena dvaju ili triju gradova na obali svakako bi se morao sukobiti s teškoćama i to dvojakim.

Prvo, morao bi upozoriti koja su to već spomenuta tri grada/općine od onih pet koji su navedeni, a nisu na otocima, s obzirom na to da su među njima Aserijati i Varvarini koji ovamo ne spadaju. Takav pokušaj nikako ne bi činio tekst kraćim, a ni jasnijim. Prirodno je da se Plinije u to nije ni upustio.

Drugi razlog je ovdje važniji. Plinijeva obalna *oppida* nisu navedena nasumce već točno prema z e m l j o p i s n o m redosljedu od Raše do Nina. Alvona i Flanona u takvom rasporedu dolaze na prvim dvama mjestima, ali je Lopsika tek na petom, iza Tarsatike i Senije: da je Plinije nekako i postigao da ih ne imenuje pozivajući se na popis povlaštenih općina, poremetio bi zemljopisni red do kojega mu je očividno veoma stalo.

U stvari, popis gradova od Raše do Nina ujedno je markacija obalne crte na tom potezu, pa bi ispadanje nekoliko točaka ili njihovo izmještanje potpuno pokvarilo piščevu namjeru da imenovanjem uređenog slijeda gradova istodobno ocrtu obalu zaljeva koji se uvukao između Istre i sjeverne Dalmacije.

Da bi se yaj dio teksta potpunije razumio potrebno je naglasiti da je on zapravo još slojevitiji, budući da pored već vidljivih triju zadaća - nabranjanja gradova i ocrtavanja obale te nabranjanja otočkih gradova - ujedno otkriva podjelu liburnske obale na dva nejednaka dijela. Sjeverni dio koji završava s Ninom je z a l j e v s k i i tu su veliki otoci s gradovima. Južni dio počinje s kolonijom Jader i završava na Krki odnosno sa Skardonom, a uza nj je samo jedan otok s gradom - Kolent.⁶²

3.3. Ovaj moment je posebno važan za razumijevanje pitanja položaja rijeke Telavija i pasinske općine, kao što sam već pokušao dokazati na drugom mjestu. Plinije naime najavljuje o p p i d a (*a Nesactio*) i nabranja ih u kontinuitetu do prirodnog završetka (*Aenona*), pa tek zatim navodi općinu-*civitas* (dakle ne i

⁶² Usp. S. Č a č e, "Colentum insula (Plinije, Nat. hist. 3, 140)", *Diadora*, 10, 1988, 65 i d. (dalje: "Colentum").

opidum⁶³ !) Pasina i rijeku Telavij, važnu očevidno zato što je obilježavala granicu Japudije. Pasinska općina nije ulazila u popis stoga što ne pripada razredu *oppida* pa je stoga dodana nakon njih; naposljetku Plinije domeće i jedinu (važnu) rijeku, poznati i kontroverzni Telavij.

Ove dvije točke, Pasini i Telavij, izlučene iz kontinuiranog niza duž obale, izgubile su time koordinate unutar teksta i njihov je smještaj *eo ipso* određen tek utoliko što znamo da su na obali Liburnije i to negdje na njezinu sjevernom dijelu između Raše i Nina. Takvo izlaganje inače nije kod Plinija uobičajeno. U pravilu Plinije obalnu crtu opisuje navodeći imena gradova, rijeka, rtova i sl. onim redom kako u stvarnosti dolaze (ili Plinije i njegov izvor tako drže). Tako npr. u opisu obale Betike do današnjega Gibraltara (3,7):

... a flumine Ana litore Oceani oppidum Ossonoba, Aestuarium cognominatum, inter confluentes Luxiam et Urium, Hareni montes, Baetis fluvius, litus Curensis inflexo sinu, cuius ex adverso Gadis inter insulas dicendae, promunturium Iunonis, portus Baesippo, oppidum Baelo, Mellaria, fretum ex Atlantico mari, Carteia Tartesos a Graecis dicta, mons Calpe.

Zanimljiva je usporedba s opisom istarske obale (3,129):

Oppida Histriae civium Romanorum Agida, Parentium, colonia Pola quae nunc Pietas Iulia, quondam a Colchis condita. Abest a Tergeste CV. Mox oppidum Nesactium et nunc finis Italiae fluvius Arsia.

I tu, naime, imamo jedino niz gradova, bez ikakvih napomena o ostalim pojavama, npr. rijekama. U stvari, Plinije u opisu Histrije bilježi samo Formion (3,127) i Arsiju, dakle isključivo rijeke koje služe za obilježavanje granica, preskačući Mirnu (*Ningus*), najveću istarsku rijeku. Istina, ovdje se Formion i Arsija javljaju na svojim pravim mjestima, za razliku od Telavija koji nema поблиže označena položaja; valja također uzeti u obzir da su i Formion i Arsija granice regije koja se prikazuje, što kod Telavija nije slučaj - ta rijeka je bila granicom u vrijeme kada je u opisivanom području trajala posve drukčija podjela. U cjelini je pak zanemarivanje znatnijih vodenih tokova upadljivo obilježje opisa obale Ilirika: osim Mirne, nedostaju Rječina, Zrmanja, Cetina; spomenute su međutim Formio/Rižana, Arsia/Raša, Telavij/Zrnovnica, Titius/Krka, Naro/Neretva, Dirinus/Drim. Od ovih su prve tri rijeke spomenute kao granice,⁶⁴ a preostale tri u vezi s važnim gradovima smještenim na njihovim donjim tokovima (Skardona, Narona, Skodra).⁶⁵

3.4. Iako se u literaturi dosta nagađa u vezi s mogućim položajem P a s i n a, ni jedna od dviju "popularnih" hipoteza nije utemeljena na Plinijevu

⁶³ S obzirom na to da je lat. *oppidum* u svojoj višeznačnosti zapravo neprevodiv na hrvatski, držim da bi u stručnoj terminologiji bilo zgodno prihvatiti oblik "opidum" u svim onim slučajevima kada ima imalo dvojbe oko točnog značenja izraza u latinskom (kon)tekstu.

⁶⁴ R i ž a n a: *Formio amnis... anticus Italiae terminus, nunc vero Histriae* (3, 127); R a š a: *nunc finis Italiae fluvius Arsia* (3, 129); T e l a v i j: *flumen Telavium quo finitur Iapudia* (3, 140).

⁶⁵ K r k a: *Scardona in amne eo (sc. Titio)* (3, 141); N e r e t v a: *Narona colonia... adposita cognominis sui fluvio* (3, 142); D r i m: *amnis Dirino superque eum oppidum c. R. Scodra* (3, 144).

tekstu. Povezivanje s Pađenima kod Knina naivna je etimologijska kombinacija.⁶⁶ Što se pak tiče povezivanja Pasina s poznatim natpisom u kojem se spominje municipij (P)Azinum,⁶⁷ i tu je riječ ponajviše o povezivanju prividno sličnih imena. Spomenuti Azinati su jedna od općina u unutrašnjosti, moguće ditionska;⁶⁸ u svakom slučaju zasigurno nije na obali i prema tome ne može biti ni u kakvoj vezi s Plinijevom općinom. Unatoč mišljenjima da bi *Assinon* - zabilježen dvaput kod Ravenata u sprezi s Berginijem i Klandatom (oba mjesta nepoznata)⁶⁹ trebao biti što i *Osinium*, tj. Sinj, veoma je vjerojatno da ga valja tražiti u zapadnijim predjelima današnje Bosanske krajine.⁷⁰

Ukratko, Pasini su jedna od liburnskih zajednica smještenih uz obalu.⁷¹ Po ugledu i statusu zacijelo su bliski onima iz skupine *Liburnorum civitates XIII*; štoviše, moguće je da i oni spadaju u taj broj i da su ovdje posebno imenovani samo zato što se jedini nalaze uz more - sve su druge općine u unutrašnjosti.

Razumljivo, na temelju navedenih postavki nemoguće je ozbiljnije razmatrati točniji zemljopisni položaj Pasina. Čini se da su apstraktno gledajući moguća samo dva rješenja: (1) Pasini su neugledna zajednica negdje u predjelu Vinodola, između Tarsatike i Senije; (2) Pasini se nalaze na krajnjem sjevernom dijelu dalmatinskoga kopna, negdje oko zapadne strane Novigradskog mora ili dalje prema sjeverozapadu gdje dotiču područje Aenone. Te dvije solucije nameću se zato

⁶⁶ F. B u l i ć, *Bull. di archeol. e storia dalmata*, 14, 1891, 163; usp. G. A l f ö l d y, *Bevölkerung*, 88: "vielleicht mit dem heutigen Pagjine identisch ist"; J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, 218; L. M a r g e t i ć, "Plinio", 337.

⁶⁷ CIL III 8783: P. Ael. Rastoriano ... q(uaestori) municip. Azinat(ium) Splonistarum Ar(upinorum); teško se odlučiti između dvaju čitanja izraza: municip. Azina[tium] (K u b i t s c h e k) ili municip(ium) Pazina[tium] (H i r s c h f e l d, CIL III 8783), no držim da bi se trebalo, do protuargumenta, držati prvog predloženog čitanja, tj. uzeti da je udvojeno p oznaka množine te da etnik glasi *Azinates*, makar Alföldy smatra "die Reduplikation beim Worte municip. wäre aber ungewöhnlich".

⁶⁸ Čini mi se privlačnom ideja da je *Azin(i)um* ime znatnijeg, zacijelo municipalnog naselja u Vrtočama kraj Drvara, za kojega Bojanovski pretpostavlja da bi mogao biti *Sarziaticum* odn. središte Sardeata, manje etnije salonitanskoga konventa (P l i n i j e, *Nat. hist.* 3, 142): I. B o j a n o v s k i, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, Sarajevo, 1988, 250 i d., 262 i d. Sardeatima, međutim, ne bi trebalo pripisivati predio oko Drvara jer bi u tom slučaju Ditionima, trećima po brojnosti u salonitanskom konventu, a naseljenima u razmjerno rijetko napućenoj oblasti, pripadao očevidno premaleni teritorij, s obzirom da na jugu dopiru do neposrednoga zaleđa Knina (S. Č a č e, "Pogranične zajednice", bilj. 81). U vezi s Asinijem v. također J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, 317 bilj. 3, gdje pretpostavlja da je mjesto (*vicus*) *Azina* (spomenuto u CIL V 2388, frg. 9, Rim, kao *origo* pretorijanca) postalo municipij oko konca 2. st.

⁶⁹ R a v e n a t, 4, 19: *Clande Assino Bercio*, i zatim ponovo: *Asinoe Clandate Berginio*, u dugom nizu toponima pripisanih Panoniji, no vjerojatno s područja sjevernoga i srednjeg dijela današnje Bosne.

⁷⁰ A. M a y e r, *Die Sprache I*, 65, povezuje Asinij s natpisa s Ravenatovim gradom, što pak J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, 317 bilj. 3 odbacuje. U kodicilu koji potječe iz prve polovice 7. st. spominju se *castella qui sunt super civitatem Salonitanam ... id est Asinio, Tilu[ri]o, [...].bielo...* (usp. S. G u n j a č a, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, 2, Zagreb 1972, 8 i d., gdje su podaci o izvoru i starijoj literaturi) - ovdje je praktički sigurno da se radi o Sinju (inače *Osinium, prema *Genio Osiniatium*, sa žrtvenika iz samog Sinja, VAHD, 51, 1930-1934, 152 i d.).

⁷¹ Usp. M. S u i ć, *Zadar*, 248, bilj. 230, naglašuje da se radi o primorskoj zajednici.

što se čini da drugdje duž označenog dijela liburnske obale jednostavno nema mjesta za nepoznatu općinu. Skloniji sam mišljenju da su Pasini na jugu Liburnije, ali to valja prepustiti daljnjim istraživanjima. Ovdje bih sasvim kratko spomenuo nekoliko zanimljivih topografskih činjenica.

Na najsjevernijem dijelu sjevernodalmatinskog kopna pruženog prema Pagu i Velebitu nalaze se četiri položaja s ostacima naseobina koje su napučene i u kasnoliburnskom razdoblju, odnosno, barem neke od njih, još i na samom početku rimskog razdoblja. Među njima je veličinom najistaknutiji Budim na obali Novigradskog mora, južno od Posedarja.⁷² Nad obalom Velebitskog kanala je visoko smještena Lergova gradina u Slivnici s polovicom bedema od bunjastih kvadera.⁷³ Od svih ovih je jedino sustavno istraživano naselje Beretina gradina u Radovinu, povučena od mora u Kotare, s potpunom stratigrafijom od početka željeznog doba do konca antike.⁷⁴ Napokon se nad zaljevom Plemići, između sela Ljubač i Rtina, nalazi gradina Venac s obližnjom devastiranom nekropolom koja je dala obilje kasnoliburnske građe s jakim helenističkim utjecajem, moguće je da su na obližnjem rtu Ljubljana, pod ostacima kaštela Ljuba, razoreno u 17. st., sačuvani tragovi liburnskog utvrđenja i naseobine.⁷⁵ Na temelju danas poznatih podataka nemoguće je kazati koliko je općina ovdje opstojala u početku rimske vlasti, ali je veoma izvjesno da je na tom području uistinu mogla trajati barem jedna od liburnskih općina kojoj su Rimljani priznali autonomiju.

Na koncu bih posebno istaknuo da Plinije razlikuje *civitates* i *oppida* i da je na ovom mjestu, kako se čini, još jednom iskazano povezivanje podataka u poglavljima 3,139 i 140.

3.5. *Oppida* koja je Plinije imenovao odreda se mogu identificirati bez većih poteškoća, barem ukoliko je riječ o potrebama ovog rada.

C r e x i. Izvjesne nedoumice pričinja ova općina,⁷⁶ za koju je izvjesno da je na Cresu, ali je nejasno gdje valja tražiti položaj grada, s obzirom na nedostatak izravnih potvrda da je na mjestu današnjega grada Cresa postojalo općinsko središte u rimsko (i ranije) vrijeme. Natpisi koji spominju magistrat dolaze iz Beloga, na sjevernom dijelu otoka, ali je posve izvjesno da Cres ima neuporedivo povoljniji položaj i da je upravo tu bilo središte istoimene općine, kasnijega municipija. Valja napomenuti da dosadašnji nalazi predrimskih ostataka posredno upućuju

⁷² Gradina ima preko 11 ha, pregrađena s dva poprečna bedema na tri prostora od mora do najvišeg dijela. Unatoč tragovima kontinuiranog nastanjanja u željezno doba, čini se da opada u rimsko vrijeme. U svakom slučaju ovdje nije nastalo gradsko naselje. Š. B a t o v i ć, "Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Libumiens", *Godišnjak Centra za balkanol. ispitivanja*, 15, 1977, 209, 216, 221; fig.4, 21 (dalje: "Caractéristiques").

⁷³ Branjena površina jedva prelazi 2 ha. Gradina nije istražena.

⁷⁴ Š. B a t o v i ć, "Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu", *Diadora*, 4, 1968.

⁷⁵ I. P e t r i c i o l i, "Castrum Liube (Neistraženi arheološki lokalitet)", *Starohrv. prosvjeta*, 13, 1983, 117.

⁷⁶ Oblik *Crex* gotovo je sigurno etnik, a ne ojkonom. Ptolemej donosi oblik Κρέψα koji je svakako ojkonom. Zanimljivo je da je ova uporaba etnika kao imena grada u Plinijevoj listi posve usamljena. To bi moglo biti znakom osobitih prilika na sjevernom dijelu Apirsitida, gdje je opstojalo više mjesnih zajednica okupljenih oko svojih "kaštela" (poput Belogal), pri čemu je mjesto Crepsa preuzelo ulogu administrativnoga središta. Ovakva unutarnja podjela liburnskih općina dade se naslutiti i na drugim velikim otocima, ali bi je trebalo posebno istražiti (usp. odnos Baške spram Krka u sklopu općine Kurikta).

pretežno na širi predio grada Cresa, s obzirom na to da je među nalazištima željeznoga doba do sada najviše ostataka pružila naseobinska gradina Sv. Bartulomej iznad Merga (k. 314, 2,5 km sjeverno od Cresa).⁷⁷ Čini se stoga da se valja složiti s mišljenjem većine autora koji na Apsirtidima vide dvije općine i dva municipaliteta, sa sjedištima u Osoru (Apsorus) i Cresu (Crepsa, Crexi).⁷⁸

U svemu je važno utvrditi da Plinijevi podaci o općinama na Apsirtidima nalaze potvrdu i kod Ptolemeja, koji građu uzima iz nekog drugog vrela (II 16, 8):

Νῆσοι δὲ παράκεινται τῇ μὲν Λιβουρνίᾳ Ἄψορος, ἐν
 ἧι πόλεις δύο
 Κρέψα   λς' γο''   μδ' L''
 Ἄψορος   λς' L'' γ''   μδ' L''

Portunata. Budući da je Portunata *hapax* teško je tražiti rješenje izvan mogućnosti koje nudi sam Plinijev tekst. U tom pogledu moguća su tri izlaza.

(1) Slijedeći rukopisnu inačicu *portunota* (Detlefsen, 41; rukopisi D i R) privlačno je pomišljati na istovrsne izraze koji se mjestimice javljaju u Plinija kao npr. *Tragurium marmore notum*, (3, 141) odnosno analogno: *Cissa portu nota* "Cissa poznata po luci".⁷⁹

(2) Drugu mogućnost je ponudio Suić, upozoravajući na istarsku Kisu, koja se javlja u sprezi *Cissa Pullaria* i stoji u opreci s *Cissa Portunata*. Istarska bi Kisa odgovarala Brijunima, a liburnska Pagu.⁸⁰ Ukoliko bi se pak prihvatile postavke koje je iznio u posthumno objavljenom radu B. Marušić,⁸¹ tj. da je istarska *Cissa* zapravo na obali Istre između Rovinja i Pule i da, prema tomu, *Pullaria* nije atribut već potpuni, odjeliti nesonim, oslabljena je i pretpostavka da je Portunata atribut liburnijske Kise.

(3) Na drugom sam mjestu izrazio mišljenje da je praktički nemoguće pronaći čak i prostor na otočju u označenom predjelu za još jednu općinu/opidum, pored već nabrojanih u Plinija.⁸² Nakon novijih nalaza na otoku Pagu mislim da se tako kategoričan sud mora ublažiti. Istina je naime da je gotovo sasvim nevjerojatno očekivati postojanje nekog do sada nepoznatog rimskog municipaliteta na zadarskom otočju. Na samom Pagu, međutim, novija istraživanja nedvojbeno pokazuju da su na tom otoku u kasnoliburnskom periodu opstojala dva središta - jedno na sjeveru u širem predjelu Novalje, gdje je i antička *Cissa* (Caska), a drugo na jugu, sa središtem na gradini Gradac kod Smokvice

⁷⁷ V. u V. Miroslavić, "Gradine i gradinski sistemi u prehistorijsko i protohistorijsko doba", *Arheološki radovi i rasprave*, 7, 1974, 280-281, gdje je i starija literatura.

⁷⁸ Usp. T. Mommsen, *CIL* III, str. 399; C. Patzsch, *RE* IV (1901), 1710-1711; M. Paván, *Ricerche*, 33; G. Alföldy, *Bevölkerung*, 73; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 196; M. Suić, *Antički grad na istočnomJadrano*, Zagreb, 1976, 35; L. Margetić, "Plinio", 331-332.

⁷⁹ Usp. u Plinijevu opisu Apulije: *Brundisium ... in primis Italiae portus nobile* (3, 101).

⁸⁰ M. Suić, "Cissa Pullaria - Baphium Cissense - Episcopus cessensis", *Arheološki radovi i rasprave*, 10, 1987, 186 i d.

⁸¹ B. Marušić, "Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskem škofu (episcopus cessensis)", *Arheološki vestnik*, 41, 1990, 403-430.

⁸² S. Čača, "Colentum", bilj. 7, str. 68, gdje su navedena i druga mišljenja.

(Vlašići).⁸³ Ova druga gradina uistinu nema tragova prave naseljenosti u rimskom razdoblju, ali sâm postojanje predrimske zajednice može indicirati kontinuitet domorodačke općine pod rimskom vlašću, s tim da se središte pomaklo na neki drugi položaj na južnoj polovici Paga.

Ne ulazeći u daljnju raspravu bit će dovoljno zaključiti da pretpostavku o Portunati kao posebnoj općini smijemo zadržati pod znakom pitanja do pojave jačih argumenata koji bi joj išli u prilog. Ipak bih pripomenuo da ostajem kod mišljenja da općinu ovoga imena ne treba tražiti na zadarsko-šibenskom otočju. Plinijev tekst to ne dopušta, budući da skupina koju je upravo nabrojio, zaključivši s Fortunatom, pripada "zaljevskom", sjevernom dijelu Liburnije koji je na kopnu zaključen s Ninom. Prema tome Fortunata može biti jedino još jedna općina na otoku Pagu.

3.6. J u ž n i dio priobalne Liburnije Plinije ukratko apsolvira spomenom kolonije Jadera, otoka Kolenta te Skardone i ušća Titija/Krke, donoseći udaljenosti u miljama i spominjući granicu prema Dalmaciji.

Pokazao sam već drugdje da se Plinije i u nastavku svoga opisa liburnske obale drži prethodnoga plana i da, prema tomu, Kolent ne može biti naprosto otokom, već upravo *insula cum oppido*.⁸⁴ Tako se u red liburnskih općina *aequo iure* uključuje i *Colentum*, što potvrđuju arheološki nalazi, kako oni iz kasnoliburnskog doba, tako i ranorimski.⁸⁵ Također je znakovito da se s ovim podudara Ptolemejevo svjedočanstvo (2, 16, 2), zanemariivši očevidnu zabludu glede otoka Skardone:

καὶ Σκαρδῶνα νῆσος, ἐν ἧι πόλεις δύο
 Ἄρβα μ' ὄο'' μ' ὄο''
 Κόλλεντον μα' ὄο'' μ' ὄο' L''

U opisu južne Liburnije ponešto zbunjuje odsustvo spomena drugih obalnih ili priobalnih općina od Jadera do ušća Krke i Skardone, posljednjega grada Liburnije prema jugu. No ono što djeluje dvojbenim iz kabinetske perspektive, potvrđuje se u punoj mjeri i svjedočenjem drugih antičkih vrela i kroz arheološku evidenciju: na tom dijelu obale jednostavno nema tragova drugih liburnskih općina u kasnom predrimskom razdoblju niti urbanih naselja rimskoga vremena.⁸⁶

3.7. Sada se može određenije govoriti o nacrtu kojim se rukovodio Plinije sastavljajući 140. poglavlje.

⁸³ Š. B a t o v i ć, "Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju", *Diadora*, 6, 1973, 41, 71, 75-77, 79-82, 89, 93, sl. 6, T. XI-XII, LXV-LXVI, K. 5.11; 104-105, T. XI (groblje na ravnom); Š. B a t o v i ć, *Arheološki pregled*, 1990, 31-32.

⁸⁴ O tome kako Plinije rukuje osobito izrazom oppidum u složenim popisima usp. zanimljive i sažete opaske s primjerima iz Plinijeva prikaza hispanskih provincija u J. G a s c o u, "La *Tabula Siarensis* et le problème des municipes romains hors d'Italie", *Latomus*, 45, 3, 1986.

⁸⁵ S. Č a č e, "Colentum".

⁸⁶ V. podrobnije u S. Č a č e, "Colentum"; i s t i, "Blandona i susjedna središta - prilog antičkoj topografiji biogradskog područja", *Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zbornik radova sa znanstv. skupa*, Zadar 1990, 197 i d. (dalje: "Blandona"); v. također u istom zborniku: B. N e d v e d, "Biogradski kraj u rimsko doba", 241 i d. (dalje: "Biogradski kraj").

Prikaz je ovdje zemljopisni, ali je stvarni opis obale zapravo izostavljen kao i s njom povezani prikaz otočja. Nedvojbeno je ovdje Plinije koristio razmjerno dobar i iscrpan zemljopisni prikaz liburnske obale i to onaj koji je slijedio, u istom djelu, nakon opisa Istre. To je vidljivo iz samog teksta: opis Liburnije počinje a *Nesactio*, tj. od mjesta na kojem je zaključen opis Histrije, ili, točnije, njene obale: *Mox oppidum Nesactium et nunc finis Italiae fluvius Arsia* (3, 130). No u prikazu Liburnije Plinije sam nigdje ne kaže da opisuje obalu ili primorje (*ora*); on doslovce kaže: "uz obalu su *oppida ... civitas... flumen*", odnosno "na otocima su *oppida*..."

Iz uređenja izlaganja shvaćamo da je prikaz također podijeljen zemljopisno na sjeverni i južni dio, a sjeverni još na kopneni i otočki odjeljak. Također iz sadržaja zaključujemo da popisi sadrže isključivo obalne odn. otočke gradove, dok je unutrašnjost ispuštena.

Nakon prethodnih razmatranja donosim nekoliko zaključaka koji će se verificirati i nadopunjati u daljnjem izlaganju:

1. Plinijev opis Liburnije nastao je vjerojatno tegobnim sravnjivanjem više različitih tekstova, od kojih su svakako dva ključna:

(1) neki prikaz skardonitanskog konventa kao dijela provincije Dalmacije zasnovan na službenim popisovima i

(2) opširniji zemljopisni prikaz Liburnije u počecima pune rimske dominacije (dakle oko 35-25. g. pr. Kr.). Izvor bi se mogao povezati s nekim Varonovim djelom u kojemu je osobito iscrpno prikazana obala Ilirika (usp. povezanost s opisom Histrije).

U cjelini se čini da se Plinije trudio prikaz uskladiti s oficijelnim izvorom (post)augustovskoga doba, na što ukazuje raspodjela po konventima.

2. Držeći se čvrsto ustaljene sheme zemljopisnoga iskaza (trojna razdioba: *in mediterraneo - per oram - ex insulis*) Plinije je uznastojao u najsazetijem obliku ukazati na ključne stvari u ne baš jednostavnoj slici Liburnije. Izdvojio je 14 neuglednih civiteta koja Rimljani ne priznaju za *oppida*, kao i 7 povlaštenih općina. S obzirom na primorski značaj Liburnije, njenu izduženost i otvorenost moru te s obzirom na oveće i poznate otoke, Plinije je nastavio sa zemljopisnim prikazom, pokazavši usput koje od općina iz prvog dijela teksta spadaju na obalu i na otoke: Alutae/Alvona, Flanates/Flanona, Lopsi/Lopsica, Fertinates, Curictae te, kao jedna od onih četrnaest ili kao petnaesta - jedina na obali, općina Pasiñá.

3. Iz navedenga smijemo zaključiti da su ostale općine odreda u unutrašnjosti; to se za Aserijate, Varvarine, Burniste i Stulpine uostalom može potvrditi i preko drugih vrela.

4. Ovaj bi opis bio potpun i teško bi mu se išta dalo prigovoriti da nas ne uznemiruje pitanje N e d i n u m a. Ta znatna južnoliburnska općina, čiji razvitak nije zaostajao za razvitkom aserijatske ili varvarinske zajednice, nikako se ne može tražiti u skupu 14 općina. Iz toga zaključujemo da Nediti "nedostaju" zato što (1) nemaju ni jedan od dvaju privilegija koje uživaju njihovi susjedi Aserijati i Varvarini, pa ih Plinije i ne spominje na odgovarajućem mjestu, (2) nisu neznatna, neugledna općina da bi bili uvršteni s onih 14 koje predvode Lacinijensi, Olbonensi, Stulpini i Burnisti i (3) zato što se ne nalaze na obali. Prema tome se naprosto nameće zaključak da je neditski opidum, ostavši usamljen s gornja tri

negativna određenja, jednostavno iščezao iz Plinijeva vidokruga prilikom sastavljanja opisa Liburnije. Imajući pak ovo u vidu, mora se priznati da je pojava etnika *Nedimates* u popisu općina X. italske regije, i to u društvu s *Ascrijatima* i *Varvarinima*, više nego znakovita. Uz rizik da budem donekle pogrešno shvaćen, ustvrdit ću, skupa s *Margetićem*, da je Plinije jednostavno ispustio iz vida *oppida* u unutrašnjem dijelu (južne) Liburnije. Ako se pak ista tri *oppida* pojavljuju na drugom mjestu zajedno, doista je teško govoriti o slučajju.

S ovim razmišljanjima posvetit ćemo se kratkom razmatranju popisa općina X. regije Italije.

4. LIBURNŠKE OPĆINE U POPISU OPĆINA X. ITALŠKE REGIJE

4.1. Uključivanje pojedinih općina Liburnije u popis neznatnijih općina u unutrašnjosti X. italske regije (*Venetia et Histria*) odavna je predmetom raspravljanja. Ima više objašnjenja ove pojave, ali je indikativno da se autori razilaze o osnovnom - o tome koje su upravo liburnške općine ovdje uvrštene. Ne može li se točno ustanoviti o kojim je općinama riječ, ionako vrlo hipotetička objašnjenja jedva će se razlikovati od nagađanja, bez obzira na zamjernu eruditsku aparaturu. Polazeći od same sličnosti imena s imenima poznatih liburnskih središta/općina, s obzirom na iskvarenost rukopisnih predaja, dolazimo u nedoumicu koju ne možemo rješavati drukčije nego da odredimo nekakav kriterij koji sam neće biti rezultat ili dio hipoteze. Pogledajmo najprije tekst (*variae lectiones* donosimo samo za posljednji, treći pasus koji nas posebno zanima i koji je po sebi vrijedan pozornosti⁸⁷):

3, 130. *In mediterraneo regionis decimae coloniae Cremona, Brixia Cenomanorum agro, Venetorum autem Ateste et oppida Acelum, Patavium, Opitergium, Velunum, Vicetia. Mantua Tuscorum trans Padum sola reliqua.*

Venetos Troiana stirpe ortos auctor est Cato, Cenomanos iuxta Massiliam habitasse in Volcis. Feltrini et Tridentini et Beruenses Raetica oppida, Raetorum et Euganeorum Verona, Iulienses Carnorum.

Dein, quos⁸⁸ scrupulosius⁸⁹ dicere non atineat, Alutrenses, Asseriates, Flamonienses Vanienses⁹⁰ et alij⁹¹ cognomine Carici,⁹² Foroiulienses cognomine Transpadani,⁹³ Foretani, Nedimates, Quarqueni, Tarvisani,⁹⁴ Togienses,⁹⁵ Varvari.

⁸⁷ D. Detlefsen, 38.

⁸⁸ quo, AR.

⁸⁹ scrupulos, EDR.

⁹⁰ flamminienses larnienses, A² (u razuri).

⁹¹ et alij iuli, A² (u razuri); iuli, EDR.

⁹² Carici] Detlefsenova emendacija; curici, A²; turici, A¹ (?) (C. Mayhoff, C. Plini *Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*, Leipzig 1906, ovdje čita: [urici A¹]; culici, EDR.

⁹³ transpadani, E'D.

⁹⁴ tarusani, A¹; taurisani, EDR.

⁹⁵ cogienses, EDR.

Navedeni tekst sam je po sebi dovoljno jasan, s jednim stvarnim izuzetkom glede teškoća koje se javljaju oko identifikacije nekoliko općina čija se imena drugdje ne javljaju (ili ih mi ne uspijevamo prepoznati zbog kvarenja u rukopisnoj predaji). Najteži su problemi iskrslili zbog razmjerno nategnutoga, gotovo bi se moglo kazati apriorističnog razumijevanja izraza *quos scrupulosius dicere non attineat*. Najvjerojatniji smisao, a ujedno i onaj s kojim valja prilaziti razumijevanju cjeline iskaza prije potrage za pretpostavljenim greškama i previdima, jest, kako s pravom naglašuje Margetić "oni o kojima ne priliči podrobnije govoriti".⁹⁶ O tomu se i radi. Kako se vidi iz prethodna dva pasusa istoga poglavlja, gdje je za svaku zajednicu Plinije naveo predaju o njenu podrijetlu; u našem, trećem pasusu, Plinije samo nabraja imena zajednica, očividno manje znamenitih u sklopu X. regije.

Polazeći od toga, neprimjereno je pripisivati Pliniju da on ovdje na neki način upozorava čitatelja na zajednice kojima, navodno, ne zna točan smještaj (Premerstein) ili, strogo uzevši, ne bi ulazile u sastav X. regije (Alföldy).

Također se nikako nije smjelo zanemariti činjenicu da Plinije izričito, na samom početku poglavlja, ističe da su sve zajednice koje će dalje spominjati *in mediterraneo* "u unutrašnjosti", a do previđanja odnosno potcjenjivanja te opaske praktički je došlo čim su se u popisu počela nalaziti imena primorskih i, štoviše, otočkih općina.

No upravo od navedenih shvaćanja prelazilo se na objašnjenja glede navoda u istom pasusu.

Priložena tablica pokazuje koje je liburnske općine ovdje tražio Premerstein.⁹⁷

Plinius III 130 Italiae regio X	Plinius III 139 Illyricum	Liburnia Stadtname
Alverienses	Alveritae iuris Italici	Alveria
Asseriates	Asseriates immunes	Asseria
Flanonenses Vanienses	Flanates iuris Italici	Flanona
Flanonenses Curici	Curictae immunes	Curicum
Furfitani	Furfinates immunes	Furfinium
	Lopsi iuris Italici	Lopsica
Nedimates		Nedinum
Varvari	Varvari iuris Italici	Varvaria

⁹⁶ L. Margetić, "Plinio", 302.

⁹⁷ A. v. Premerstein, "Bevorrechtete Gemeinde", 211. U biti ista tabela kod G. Alföldy, *Bevölkerung*, 69-70, koji prihvaća Premersteinove postavke.

4.2. Unatoč svoj pomnosti i domišljatosti Premersteinovih analiza Plinijeva teksta, vidljivo je iz prednje tabele da se ona temelji na pretpostavci da je Plinije, pored temeljne pogreške nastale samim uključenjem liburnskih općina u popis italskih, sastavljajući listu manjih općina X. regije počinio niz previda koji se mogu podijeliti u dvije skupine:

(1) Plinije bi zaboravio/previdio da se neke od liburnskih općina nalaze na moru (Flanona), a neke čak i na otocima (*Fulfinates, Curictae) te bi ih onda uvrstio u red manjih općina u n u t r a š n j e m dijelu X. regije.

(2) Povrh toga moramo još pretpostaviti potpune previde u vezi s Nexlinatima i Lopsima, koji su izostavljeni.

(3) Forsirana je, kao što sam spomenuo, emendacija koja rekonstruira etnik Alverije, a nije utemeljenija niti kombinacija s Flanonensima, kopnеним i krčkim.

Ukratko, Premersteinovo je objašnjenje već s filološkog stajališta teško prihvatiti, jer uključuje temeljite i dalekosežne zahvate u tekst, a da pri tome ni sam autor objašnjenja nije posve siguran ne bi li se kritični dio teksta ipak mogao iščitati s više povjerenja.

Budući da se radi o načelno manje poznatim i manje uglednim zajednicama u unutrašnjosti X. regije, mahom razmještenima u prialpskim dolinama, sasvim je logično očekivati da će njihova imena, tako nepoznata i samo jednom spomenuta, ponajviše postradati u rukopisnoj predaji tijekom srednjega vijeka. Otuda i razmjerno veliki broj razilaženja među rukopisima te tragova starih korektura. Smatram stoga da je posebno Margetić bio u pravu kada je odbacio sva tumačenja koja su očevidno nategnuta (a to je zaista slučaj s traženjem krčkih općina i Flanone u italskom popisu, s obzirom na to da je uvrštenje otočnih i ove po zaljevu općenito poznate primorske općine u navedeni popis jednostavno neprihvatljiva konjektura).⁹⁸

4.3. Margetić je ustrajao na povezivanju etnika Alutrenses s Alverijom u južnoj Liburniji.⁹⁹ Napominjući da ispravljanje Alutrenses u Alverienses smatram neopravdanim, ipak ću dodati da s tom interpretacijom Margetićeva temeljna zamisao ne gubi zapravo ništa. Margetić naime smatra da je Plinije, slabo obaviješten o reperkusijama proširenja Italije s pomicanjem granice na Rašu, korigirao raspoložive podatke dodajući neke općine iz unutrašnjosti, pa tako i nekoliko iz unutrašnjosti susjedne Liburnije.

Slučaj Alverije je međutim dovoljno poučan te ga se isplati prikazati s nekoliko riječi, ostavljajući iscrpan osvrt za drugu priliku.

Prema međašnim natpisima koji su pronađeni na različitim položajima u široj okolici Benkovca, zahvaljujući činjenici da su barem dva od njih pronađena najvjerojatnije vrlo blizu prvotnoga položaja ili upravo *in situ* kao i tomu da natpis bilježi razgraničenje između Aserijata i Alverita, Alveriju valja tražiti u istočnom ili sjeveroistočnom susjedstvu Aserije.¹⁰⁰ Središtem općine, prema

⁹⁸ L. M a r g e t i ć, "Plinio", 304-305.

⁹⁹ L. M a r g e t i ć, "Plinio", 302.

¹⁰⁰ Natpisi: (1) Dobropoljci (Smerdeljica) *CIL* III 9938; (2) međaš iz polja kod Čalića u Brgradu, u zaleđu Aserije; (3) međaš odnesen na Bribir. Radi se o identičnom tekstu na tri različita međaša; v. kod B. K u n t i ć - M a k v i ć - M. Š e g v i ć, "O razgraničenju".

onomu što znamo o razmjerno poznatom terenu na razmeđu Kotara i Bukovice, mogu biti samo dva gradinska naselja koja su očuvala svjedočanstva napućenosti i u kasnoliburnskom i ranorimskom razdoblju: to su gradine Jarebnjak u Brgudu i Ostrovica.¹⁰¹ Ne insistirajući ovdje ni na jednome od njih, bit će dovoljno napomenuti da se u oba slučaja radi o nedvojbeno minornim južnoliburnskim općinama čija utvrđena središta tijekom 1. st. n. ere nisu uspjela uhvatiti korak razvitka svojih susjeda, poput Aserije ili Varvarije te se nisu nikada urbanizirala u pravom smislu riječi.

Mislim da je to dovoljno da se odbaci dvoje: (1) da su Alveriti također uživali povlašten položaj, bilo "pravi" *ius Italicum* bilo - barem u ranoj fazi koju prikazuje Plinije - status latinskog municipija; (2) da su Alutrensi s popisa općina X. regije Alveriti, budući da njihova skromna gradina ne ide u isti red s nedijskom, aserijatskom ili varvarinskom, i stoga ne vidimo razloga da je Plinije uvrsti u isti "blok" s njima.

4.4. U skladu s prethodno iznijetim razmišljanjem, ova se hipoteza može potkrijepiti upravo zapažanjem da tri južnoliburnske općine iz unutrašnjeg dijela oblasti - Nedi(na)ti, Aserijati i Varvar(in)i - čine i inače solidaran skup. Riječ je o trima najznatnijim središtima unutrašnje južne Liburnije, a što je osobito važno, i o jedinim trima općinama unutrašnjosti koje se smiju u prvim desetljećima carstva uvrstiti među *oppida*. Uzmemo li dakle u obzir tu okolnost, kao i očevitno nepodudaranje popisa povlaštenih općina s općinama u X. regiji, potpuno je sigurno da pojava triju općina na gornjem popisu ne mora imati niti je imala ikakve stvarne veze s njihovim navodnim italskim odnosno latinskim pravom.

Osobito važnim pak smatram to što se ovo tumačenje zasniva na uvođenju objašnjenja utemeljenog na kriteriju koji je, u najmanju ruku, uvjerljiv; pretpostavljam da je Plinije pogriješio "planski", slijedeći sustav odrednica po kojima je sastavljao svoje popise.¹⁰²

Sva navedena razmatranja o uređenju Plinijeva teksta pokušao sam predočiti u posebnoj shemi (prilog 1.).

5. OSTALI ANTIČKI TEKSTOVI

5.1. Od ostalih antičkih tekstova koji spominju gradove i/ili općine antičke Liburnije na prvom je mjestu i po važnosti i po datumu "Geografija" Klaudija

¹⁰¹ Nalazi s ovih gradinskih naselja nisu objelodanjeni. Na Ostrovici se našlo uvezene helenističke keramike (površinski nalazi, bili su pohranjeni u muzejskoj zbirci u Benkovcu) i novčić ilirskog kralja Balaia (I. Mirnik, "Nalazi starog novca u Benkovcu i okolici", *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik*, 1, 1988, 84-85, 90 i T. I, 2); usp. i monumentalnu portretnu stelu s incenima domorodaca vjerojatno latinskog i rimskog građanskog prava (D. Renđić - Miočević, "Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela iz sjeverne Dalmacije", *Diadora*, 1, 1959, 108). S gradine na Jarebnjaku u Brgudu također potječe uvezena helenistička keramika, kao i ostaci iz rimskog razdoblja (nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru, odn. u muzejskoj zbirci u Benkovcu). Usp. i razmatranja u B. Kuntić - Makvić - M. Šegvić, "O razgraničenju".

¹⁰² Ovdje se dalje nameće pitanje naravi vrela koje je dopuštalo ovu vrstu greške. Čini se da se tu radilo o nekom prilično sumarnom (uzgrednom?) pregledu unutrašnjeg dijela sjeverozapadnog Ilirika u vrijeme prije priključenja Histrije Italiji. Usp. F. Vittin ghoff, "Municipalisierung", 27; L. Margetić, "Plinio", 307-308.

Ptolemeja iz 2. st. n. ere. Njena je važnost za usporedbu to veća što je izvjesno da Ptolemej koristi izvore različite od Plinijevih. O tim izvorima se malo znade, ali je izvjesno da se glede izbora gradova koje unosi u svoje karte odnosno u popise u kojima je svaka točka popraćena navođenjem koordinata zemljopisne širine i dužine Ptolemej zapravo okoristio nekim izvorom s početka carstva.

Ptolemejevo djelo uzima pod imenom Liburnije posebnu oblast koja zahvaća sjeverozapadni dio provincije Dalmacije. Ovdje se nećemo zadržavati na tumačenju takvoga postupka, već ćemo to naprosto konstatirati kao činjenicu i istaknuti pojedine elemente ukoliko su oni relevantni za identifikaciju i broj liburnskih općina. Kako, naime, Ptolemej osim Liburnije (kako ju je definirao Plinije) ovamo pribraja i susjedne oblasti,¹⁰³ za ona imena gradova koja niti nalazimo u drugim antičkim vrelima niti se mogu prepoznati u srednjovjekovnoj i modernoj toponimiji, sasvim je neizvjesno pripadaju li Liburniji ili kojoj od drugih oblasti.

Naseljena mjesta Ptolemej naziva odreda *póleis*, što je najvjerojatnije ekvivalent latinskomu *oppidum*.

5.2. Od mjesta koja navodi Plinije, Ptolemej ne spominje samo sljedeća: *Lacinienses, Olbonenses, Pasini*. No Ptolemej zato spominje niz gradova kojih nema kod Plinija:

(1) *Volkeia* (2, 16, 2). To bi, prema sličnosti imena, moglo biti (pred)rimsko naselje čije je ime i mjesto naslijedio Bakar.¹⁰⁴ Nije mi poznato da li na mjestu današnjega Bakra ima znakova znatnijeg predrimskog ili rimskog naselja.

(2) *Blandona* (2, 16, 6). Usp. *Blandona*, Itin. Ant. Veoma vjerojatno u rimsko doba važnije naselje nastalo podno liburnskog središnjeg utvrđenog naselja na gradini Trojan u zaleđu Biograda. Nastojao sam na drugom mjestu posebno naglasiti važnost Ptolemejeva smještaja Blandone u unutrašnjost, iako je najvjerojatnije smještena na domak obale, Blandona nije primorsko mjesto i u tome pogledu Ptolemej posredno podržava tezu da su s iznimkom Pasina sve ostale liburnske *civitates* u unutrašnjosti.¹⁰⁵

(4) *Arauzona* (2, 16, 6). Usp. *Arausa*, Itin. Ant. te više inačica u Ravenata. Najvjerojatnije je blizu Šibenskog zaljeva; u obzir dolaze liburnske središnje gradine Velika Mrdakovica kod Zatona i Gradina u Dragišiću.¹⁰⁶ Udaljenosti od 20 milja do Blandone i 30 milja do Pretorija na cesti Jader - Salona (obalna trasa koja mimoilazi Skardonu) djeluju kao približne mjere. Glede uvrštavanja Arauzone među mjesta u unutrašnjosti vrijedi isto što sam napomenuo i glede Blandone.

¹⁰³ Nabrajajući kao gradove u unutrašnjosti Liburnije naselja na području Japodije (Arupij, Avendo, Ardotij, Ausankalion), ali i Salviju (Halapić kod Glamoča) na delmatskom području, Ptolemej očividno pod Liburnijom ima u vidu čitav sjeverozapadni dio rimske Dalmacije.

¹⁰⁴ A. M a y e r, *Die Sprache I*, 361-362.

¹⁰⁵ S. Č a č e, "Blandona", 197-206.

¹⁰⁶ Ž. M i l c i ć, "Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31, 1993, 64 i d. donosi iscrpan pregled literature.

(5) *Sidrona* (2, 16, 6). Usp. *Sidrini* na natpisu. V. dalje. Ovdje samo opaska koja ima izvjesnu težinu: Sidrona spada u one rijetke "gradove" Ptolemejeve Liburnije za koje su koordinate utvrđene mjerenjem.¹⁰⁷ Možda je i to upozorenje da Sidrona nije posve neznatno mjesto.

(6) *Adra* (2, 16, 6). Usp. *Hadre*, *Tabula Peut.* (između *Clambetis* i *Burno*) i *Adrise*, *Ravenjanin*, *Cosmogr.* 4, 16 (između *Promona* i *Arberie*). Položaji Sidrone i Hadre još uvijek izazivaju zabunu te ih pojedini autori različito smještaju.¹⁰⁸ Vjerujem, međutim, da ovdje nema mjesta velikim dvojbama koje su dobrim dijelom nastale stoga što se u razmatranju topografske problematike uvode mjerila i razlozi koji nisu pertinentni. Polazimo od toga da se u Bruškoj, na današnjoj cesti Benkovac - Medviđa, odnosno na rimskoj cesti Asseria - Medviđa, našao medaš na kojem je zabilježeno razgraničenje između Aserijata i Sidrina. Razlozi da se Sidrona traži na Gradini u Medviđi su sljedeći:

(a) Čak i uz pretpostavku da je medaš pronađen daleko od prvotnoga položaja, posve je jasno da Sidrona može biti samo na sjeveru od Aserije, budući da je na istoku Alverija, a na sjeverozapadu Korinij. Na ovo se nadovezuje i sljedeće:

(b) Na brdu Gradini u Medviđi (k. 456, iznad zaseoka Milanko) nalazi se gradinsko naselje s kojim se povezuju ostaci starijeg brončanog doba i kasnijih razdoblja, a napose iz željeznoga doba. Predrimsko gradinsko naselje, prema površinskim nalazima kulturnog materijala, zauzimalo je pretežno istočni kraj, gdje se nalazi i najviši dio brda. U rimsko vrijeme posebno je napućena niža i nešto ravnija povišena površ prema zapadnoj strani, gdje su unatoč krčenjima vidljivi brojni ostaci arhitekture.¹⁰⁹ U svemu, nalazi iz predrimskog i rimskog vremena, prikupljeni u raznim prilikama, svjedoče o jednom iz niza kontinuirano naseljenih gradinskih položaja u sjevernoj Dalmaciji, najvjerojatnije napućenih do konca antike.

(c) Premda plitka sinklinalna udolina Medviđe nije iznimno plodna niti kraj obiluje obradivim zemljištem, položaj je izvanredno važan u prometnom i strateškom smislu. Ovdje se sijeku dvije važne prometnice: 1. drevni prolaz kroz Brušku kojim se razmjerno lako svladava visoki prag na granici između Kotara i Bukovice, a u nastavku vodi dalje na Žegar i prijelaz preko Zrmanje, na Krupu i

¹⁰⁷ L. Jelić, "Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien", *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, 7, 1900, 194-195 (dalje: "Das älteste Denkmal").

¹⁰⁸ Od starijih pisaca v. C. Patsch, *Jahreshefte d. Österr. Archäol. Inst.*, 8, 1905, Beibl. 119 i d. (u svezi s nalazom medaša u Bruškoj (razgraničenje Sidrina i Aserijata utvrđuje položaj Sidrone u Medviđi). G. Alföldy, *Bevölkerung*, 84, stavlja Sidronu u Medviđu, ali gradinu pogrešno naziva Cvijina gradina - što izaziva dodatne zabune, jer je to ime gradine u Kruševu, s kojom se povezuje Ansium (v. dalje u tekstu); J. J. Wilkeš, *Dalmatia*, 216, navodi municipalno uređenje i spominje italske doseljenike; J. Medini, "Ordines decurionum Liburniae", *Radovi Fil. fak. u Zadru*, 12, 1974, 42, naziva grad u Medviđi Hadrom; M. Suić, *Zadar*, 247-248, iznosi da položaj Sidrone nije utvrđen, a u Medviđu stavlja Hadru.

¹⁰⁹ Usp. za starije nalaze: M. Abramčić - A. Colnago, *Jahreshefte d. Österr. Archäol. Inst.*, 12, 1909, 45. Za prapovijest: Š. Batović, "Iz ranog željeznog doba Liburnije", *Diadora*, 1, 1960; i sti, "Predmeti neobičnih oblika s područja Liburna", *Rad Instituta JAZU u Zadru*, 4-5, 1959, 405-408.

odatle na jedan od lakših prijelaza preko Velebita (via Duboki dol); 2. okomito na ovu prometnicu ide ništa manje stara prometnica Kruševo - Zelengrad - Medviđa koja se nastavlja u smjeru Krke i Burnuma. Te dvije linije slijede danas djelomice asfaltirane ceste (Benkovac) - Lisičić - Bruška - Medviđa - Žegar i Obrovac - Zelengrad - Medviđa - Nunić - Kistanje.

(d) Da je Sidrona inače imala osobito značenje svjedoči izravno Ptolemej koji bilježi da je mjerenje dužine dana, potrebno za određenje položaja u njegovu koordinatnom sustavu, obavljeno upravo ovdje - Sidrona je jedno od samo pet takvih mjesta u Liburniji i Dalmaciji! Valja pretpostaviti da je do toga došlo stoga što je Sidrona bila poznata po istaknutom položaju u prometnom, vojnom i zemljopisnom smislu (preglednost širokog okruženja).

Nasuprot tome ima dovoljno razloga da Hadru ne tražimo na ovome mjestu. Osim činjenice da je na međašu ime Sidrina, a ne etnik izveden od toponima Hadra, navođem bih kao ključni argument položaj Hadre na magistralnoj cesti Senia - Burnum - Salona: taj položaj je nespojiv s Medviđom.

Cesta koju donosi Tabula Peutingeriana prolazi Likom i na nekom mjestu svladava Velebit te se spušta u sjevernu Dalmaciju, stiže do Burnuma i nastavlja preko Krke, kraj Promone, Magnuma, Andetrija i Klisa u Salonu. Otkrićem ostataka rimskih cesta na prijevoju Mali Alan te kroz Kruševo, Zelengrad, Medviđu i dalje do Burnuma, stvorilo se uvjerenje da je upravo to tražena prometnica.¹¹⁰ Sama predložena trasa neobično je teška, u hladnije doba godine praktički neupotrebljiva, a općenito izložena pogibelnim udarima velebitske bure. Pretpostavljalo se dakle da je cesta s preko 1000 m visokoga prijevoja silazila na donji tok Zrmanje kod Obrovca, gdje se koriste trajekt; otuda se uspinjala gotovo 300 m do Kruševa, prolazila blizu Cvijine gradine i izbijala u udolinu Medvide. Slijedeći podatke iz Tabule pretpostavljalo se da je Hadra u Medvidi, a *Clambetae* na Cvijinoj gradini u Kruševu.

Premda je teoretski moguće da je ovo doista cesta prikazana na Tabuli, u stvarnosti je to gotovo isključeno. Gledajući iz Burnuma, najlogičniji put za Liku vodi na laki prijelaz preko Zrmanje u Erveniku, a odatle također vrlo pogodnom trasom sve do iznad izvorišta Krupe koja je već uz padinu Velebita. Ovim smjerom doista prolazi rimska cesta, kako je to potvrdio i iskusni Patsch. On je logično pretpostavio da se cesta uspinje uz Velebit koristeći pristranke oko uvale Dubokog dola (do kojega vodi dobar put, asfaltiran početkom osamdesetih!) i dalje do prijevoja na samo 750 m visine, s kojega se lako spustiti u Gračac i produžiti kroz Liku u željenom smjeru.

Ako je ovo rimska magistralna cesta, onda bi Hadru, prvu postaju nakon Burnuma valjalo tražiti ili u Erveniku ili u Krupi. Milijacija iz Tabule (13 milja = 19,5 km) ne odgovara ni jednom ni drugom položaju u potpunosti, ali je u najmanju ruku ohrabrujuće to što se razlika lakše može prihvatiti negoli u slučaju da Hadru tražimo u Medvidi.

Stavljajući pak Hadru u Ervenik ili u Krupu, moramo "preseliti" Klambete iz Dalmacije u Liku. Tomu ne proturiječi ništa u izvorima kojima raspolazemo, a

¹¹⁰ O trasi ceste usp. M. A b r a m i ć - A. C o l n a g o, sp. dj., 28 i d.

ponajmanje može zasmetati tek u grubim naznakama određena trasa kroz Liku.¹¹¹ S druge strane ovo rješenje nalazi oslonca u nalazima na Smokovcu iznad Krupe, gdje je otkriveno manje, ali utvrđeno rimsko naselje, povezano s našom cestom.

Naposljetku, radi potpunosti, dopušteno je pomišljati i na pravac kojim se i u novije vrijeme odvija promet između južnoličkog Gračaca i Knina, tj. preko Sučevića i gornje Zrmanje, obilaznjem krajnjih jugoistočnih izdanaka Velebita. U tom slučaju bi se Hadra mogla tražiti upravo oko Zvonigrada, a Klambete bi opet bile negdje na krajnjem jugu Like. Štoviše, u tom slučaju bismo mogli s više smjelosti pretpostavljati da ime predjela Odrija, Odorje i sl. koji se javlja u srednjovjekovnim ispravama vuče podrijetlo od Hadre. Oblast (*districtus*) Odrija je imala za sjedište kaštel Zvonigrad na gornjoj Zrmanji, a bila je uključena u Kninsku županiju.¹¹²

Mislim da ova sažeta izlaganja jasno potkrepljuju Patscheve ideje o položaju Sidrone i trasi glavne rimske ceste. Što se tiče teme kojom se ovdje bavimo, vjerujem da se s dovoljno argumenata dokazuje: (1) da je Sidrona doista na Gradini u Medvidi i (2) da su i Sidrona i Hadra/Adra dvije različite manje liburnske općine u predjelu Bukovice.

Drugim riječima, u svim daljnjim razmatranjima glede atribucije pojedinih nalaza, a osobito epigrafičkih, kao i na njima utemeljnim proučavanjima sastava pučanstva u pogledu statusa, podrijetla i sl. valja povesti računa o iznijetim tezama kao najvjerojatnijim rješenjima koja se mogu izvesti iz danas postojećih vrela.

Za daljnjih nekoliko gradova nije moguće utvrditi kamo spadaju:

T e d i a s t o n (2, 16, 6). Nije ništa poznato o ovom mjestu. Ono se može nalaziti, sudeći po koordinatama, negdje na sjeveru Ptolemejeve Liburnije, dakle i na teritoriju Japoda.

K o u r k o u m (2, 16, 6). Ovo mjesto u zaleđu ne mora nužno spadati u pravu Liburniju. Povezuje se s imenom rijeke Krke (ant. *Titius fl.*) i smješta na kninsku tvrđavu, iako nema uvjerljivih pokazatelja.¹¹³

O o u p o r o u m (2, 16, 6). Sudeći prema koordinatama, grad se morao nalaziti na jugoistočnoj granici Liburnije. Moguće je da se radi o iskvarenom

¹¹¹ Za glavnu rimsku prometnicu kroz Liku, s tezama o položaju pojedinih središta/postaja: C. P a t s c h, *Lika, Die Lika in Römerzeit* (Schriften der Balkankommission, Antiquar. Abt. 3), Wien 1900.

¹¹² Hadru s Odrijom/Odorjem povezuje L. J e l i ć, "Das älteste Denkmal", 206. Prema novijim istraživanjima topografije zapadnoga dijela stare hrvatske kninske županije, Odrija se mora sasvim povezati s gornjom Zrmanjom i Zvonigradom. Područje oko Ervenika već spada u distrikt Unačice. Usp. F. S m i l j a n i ć, "Teritorij i granice kninske županije u srednjem vijeku", *Radovi Fil. fak. u Zadru*, 27, 1988, 141, 146-147.

¹¹³ M. S u i ć, "KOYPKOYM (Ptol. II 16, 6)", *Radovi Fil. fak. u Zadru*, 4, 1963, 44 i d.; usp. M. Z a n i n o v i ć, "Kninsko područje u antici", *Arheološki radovi i rasprave*, 7, 1974, 308-309.

imenu Promone.¹¹⁴ Da je Promona pripadala barem neko vrijeme u 1. st. pr. Kr. Liburniji izričito navodi Apijan (Illyr. 12 i 25).¹¹⁵

S obzirom na nemogućnost provjere najbolje ih je ostaviti po strani.

5.3. Gotovo je sigurno da Ptolemej zapravo ne proturječi Pliniju, već samo imenuje neke od "gradova" koje je Plinije svrstao u onih 14 općina. Za uzvrat je Ptolemej izostavio tri općine koje je imenovao Plinije. Nažalost, zbog nekoliko sasvim upitnih slučajeva, jednostavna jednadžba naprosto nije izvediva.

Posebno bih istaknuo da Ptolemej posredno potkrepljuje naše zapažanje o postojanju podjele općina/gradova Liburnije na otočke, obalne i unutrašnje u zemljopisnom vrelu kojega koristi Plinije. Kod Ptolemeja je ovo razvrstavanje eksplicitno i sustavno, te je na temelju njega moguće barem naslutiti izgled i sadržaj Plinijeva predloška. Kako sam prethodno naveo, Plinijev opis se drži ove podjele i bez nje se zapravo Plinijevi navodi nikako ne bi mogli razumjeti.

Na preglednoj tablici donosim usporedbu podataka koje donose Plinije i Ptolemej (prilog 2.).

5.4. Obavijesti o naseljima/gradovima/općinama Liburnije koje sadrže *Antoninov* itinerarij i *Tabula Peutingeriana* već smo pregledali razmatrajući Ptolemejeve podatke.

Preostaje još samo "Kozmografija" Anonima *Ravenjanina*. To je jedini literarni izvor koji spominje Alveriju (*Arberie*), a navodi i nekoliko drugdje nespomenutih toponima kao što su *Raparia* (4, 22; 5, 14) na sjeveru od Senja, *Lauriana* (4, 22; 5, 14), svakako Lovran kod Opatije, te *Dan* (4, 22) i *Agit* (5, 14) između Aenone i Korinija na jugu Liburnije.¹¹⁶ O postaji Klambete (*Clambetis*, Tab. Peut.; *Crambeis*, *Ravenjanin*, 4, 16) bilo je riječi u osvrtu na pitanje Sidrone i Hadre (v. 5.3).

5.5. *Iznatpis* također pridolazi izvjesna količina obavijesti od kojih su neke iznimno važne i za naše potrebe upravo prvorazredne. U tom pogledu prednjače terminacijski natpisi kojih je u južnoj Liburniji pronađeno više nego igdje drugdje u provinciji Dalmaciji. Ovdje ćemo navesti natpis iz Kruševa koji možda svjedoči o općini čije ime inače ne bilježi ni jedan izvor.

Poznati nadgrobni natpis iz Kruševa spominje pretorijanaca rodnom iz mjesta *Ansium*.¹¹⁷ Tvrdi se da je na međašu pronađenom kod Radckina križa između G.

¹¹⁴ K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 315; usp. L. Jelčić, "Das älteste Denkmal", 196-7, koji upućuje na Opor, selo i brdo u zaleđu Trogira, pod tim imenom poznato od srednjeg vijeka. Isto prihvaća A. Mayer, *Die Sprache I*, 252.

¹¹⁵ Za tumačenje podataka o Promoni u sklopu burnih događanja između 50. i 34. pr. Kr., s literaturom v. u S. Čače, "Prilozi povijesti Liburnije u 1. st. pr. Kr.", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti IHAZU u Zadru*, 35, 1993 (u tisku).

¹¹⁶ Toponimi *Dan* i *Agit* ne spominju se u drugim vrelima. Zacijelo su ova imena predana u iskvarenom obliku, dok se za *Rapariju*, premda ni nju druga vrela ne spominju, barem može pomišljati da joj je ime korektno predano (možda je riječ o toponimu iz rimskog razdoblja; usp. mjesna imena vjerojatno istog postanja u Italiji: G. B. Pellegrini, *Toponomastica italiana*, Milano 1990, 349, od lat. *rapa*).

¹¹⁷ *CIL* III 2887 Kruševu: *A. Saufeius P. f. Ca[...].max An s i o miles c[oh] VIII pr.* U *CIL*-u se donosi *Ca[milia]* kao oznaka tribusa, što bi isključivalo mogućnost da je Ansij u Liburniji. G. Alföldy, *Bevölkerung*, 94 bilj. 136, smatra da sačuvana slova čine početak kognomena.

Karina i Kruševa pored imena Korinijensa bilo vidljivo i ime susjedne općine ANSI... tj. Ansijata.¹¹⁸ Allöfvy je, zbog slabog poznavanja terena, na Cvijinu gradinu u Kruševu stavio Klambete, a položaj Ansija tražio na Ivanovoj glavici, nedaleko od nalaza međaša.¹¹⁹ Po tomu bi *Ansium* bilo ime liburnsko-rimskog gradinskog naselja na Cvijinoj gradini u Kruševu. Ova je gradina na prirodno dominirajućem položaju, nadzirući zapadni kraj bukovačke površi. Nalazi nedvojbeno svjedoče o prerastanju liburnskog središta u skromno općinsko središte rimskog doba.¹²⁰

6. ZAKLJUČNI OSVRT

6.1. Razvitak liburnskih općina kulminira u kasnom razdoblju od 4. do 1. st. pr. Kr. kada utvrđena središta u pravilu postaju i razmjerno znatna naselja u kojima se usredotočuje glavnina življa i društvenih funkcija te znatan dio gospodarskih djelatnosti. Većina utvrđenih naselja - općinskih središta razvija se dalje u rimskom razdoblju više ili manje pod utjecajem rimskoga urbanizma. U pravilu su stoga općinska središta veoma uočljivi arheološki lokaliteti koji su se očuvali i unatoč kasnijim gradnjama i svakovrsnim razaranjima i oštećivanjima. To vrijedi i za one slučajeve kada se kasnoliburnska utvrđena naselja nisu uspjela dalje razvijati pod rimskom vlašću.¹²¹

Kasnoliburnska središnja naselja arheološki se mogu minimalno definirati kao (1) gradinska utvrđenja s najmanje 2 ha branjene površine, (2) po ostacima naselja među kojima su i nalazi helenističkog vremena (kao dijagnostički materijal). S obzirom da nas ovdje zanimaju samo ona (središnja) naselja koja su trajala još i tijekom 1. st. po Kr. valja uvesti još jedan uvjet: (3) da na naseljima postoje tragovi života iz početka rimskog perioda. Gradinska naselja ove kategorije nalaze se naime na dovoljnoj međusobnoj razdaljini da ih možemo smatrati središtima općina i u onim slučajevima kada za to nema potvrda u pisanim izvorima. Ova naselja bolje su poznata samo iz južne Liburnije, premda valja istaknuti da nije uvijek lako utvrditi koja su od tih naselja doživjela uspostavu potpune rimske vlasti i nastavila živjeti još neko vrijeme tijekom 1. stoljeća po Kr., što je uvjet da bi se moglo povezati arheološku evidenciju s Plinijevim popisima.¹²²

¹¹⁸ Objava M. A b r a m i ć - A. C o l n a g o, *Jahreshefte d. Österr. Archäol. Inst.*, 12, 1909, 29 i d.: [Finis] inter Ansienses et Coliniens(es). Usp. J. J. W i l k e s, "The Boundary Stones in Roman Dalmatia", *Arheološki vestnik*, 25, Ljubljana, 1976, 262, no. 9, koji upozorava da se s fotografije jasnije razabiru samo prva dva slova (AN).

¹¹⁹ G. A l f o l d y, *Bevölkerung*, 84. J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, 211, pomišlja na Bilišane, smještene dalje na istoku.

¹²⁰ Jedina istraživanja: A. C o l n a g o - J. K e i l, *Jahreshefte d. Österr. Archäol. Inst.*, 8, 1905, Bb. 31-48.

¹²¹ Veoma je ilustrativan primjer Beretinova gradina u Radovinu, koja je ujedno i jedina od svih gradina ovog razreda do sada sustavno istraživana: Š. B a t o v i ć, "Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu", *Diadora*, 4, 1968, 53-70.

¹²² O problemu u naznakama S. Č a č e, "Blandona", gdje je i literatura za nalazišta iz najjužnijega dijela Liburnije.

6.2. Kao što je poznato, većina liburnskih središta se urbanizira u većoj ili manjoj mjeri već tijekom 1. st. n. ere, a općine stječu naslov i uređenje municipija. Dio općina to ne postiže, kako je već spomenuto u vezi s pojedinim slučajevima. U nekim slučajevima, dijelom i zbog nedostatne istraženosti, vrlo je teško kazati koju su ulogu pojedina veća naselja imala u kritičnom vremenu, tj. na početku rimskog razdoblja. Ako bismo pak nakon prethodnih razmatranja pokušali sažeti ono što se na današnjem stupnju istraženosti smije zaključiti o vjerodostojnosti Plinijevih navoda, onda bih to izložio na sljedeći način.

(1) Plinijev popis opida duž obale, koji uključuje i koloniju Jader, veoma se dobro podudara s onim što otkriva arheologija. Praktički bi se moglo uzeti da nam Plinije priopćava veoma točan popis općina čija su središta razvila urbane funkcije, bez obzira na to da li se radi o skromnim podvelebitskim općinama ili za liburnske prilike znatnim aglomeracijama poput Jadera, Apsora, Enone. Budući da je ovaj popis veoma vjerojatno nastao na samom kraju republikanskog razdoblja, on nam je ujedno i najdragocjenije svjedočanstvo o stupnju razvitka Liburnije do druge polovice 1. st. pr. Kr.

(2) Ovaj popis se dijelom preklapa s drugima: Fulfinati, Kurikte, Flanati i Alute su navedeni i u popisu povlaštenih općina; za Pasine ne znamo da li spadaju u skup 14 općina. Skup od tri liburnske općine uključene u X. regiju Italije preklapa se također s popisom povlaštenih općina (Varvarini, Aserijati), a napose ostaje Nedinum. Na sve to valja nadodati 14 malih općina.

Napokon se vidi da Plinije znade za najmanje 36 općina u Liburniji i da je moguće tome pridodati još dvije (eventualni *oppidum Fortunata* i *civitas Pasini*). Prilog 3. prikazuje uređenje podataka u Plinijevu tekstu.

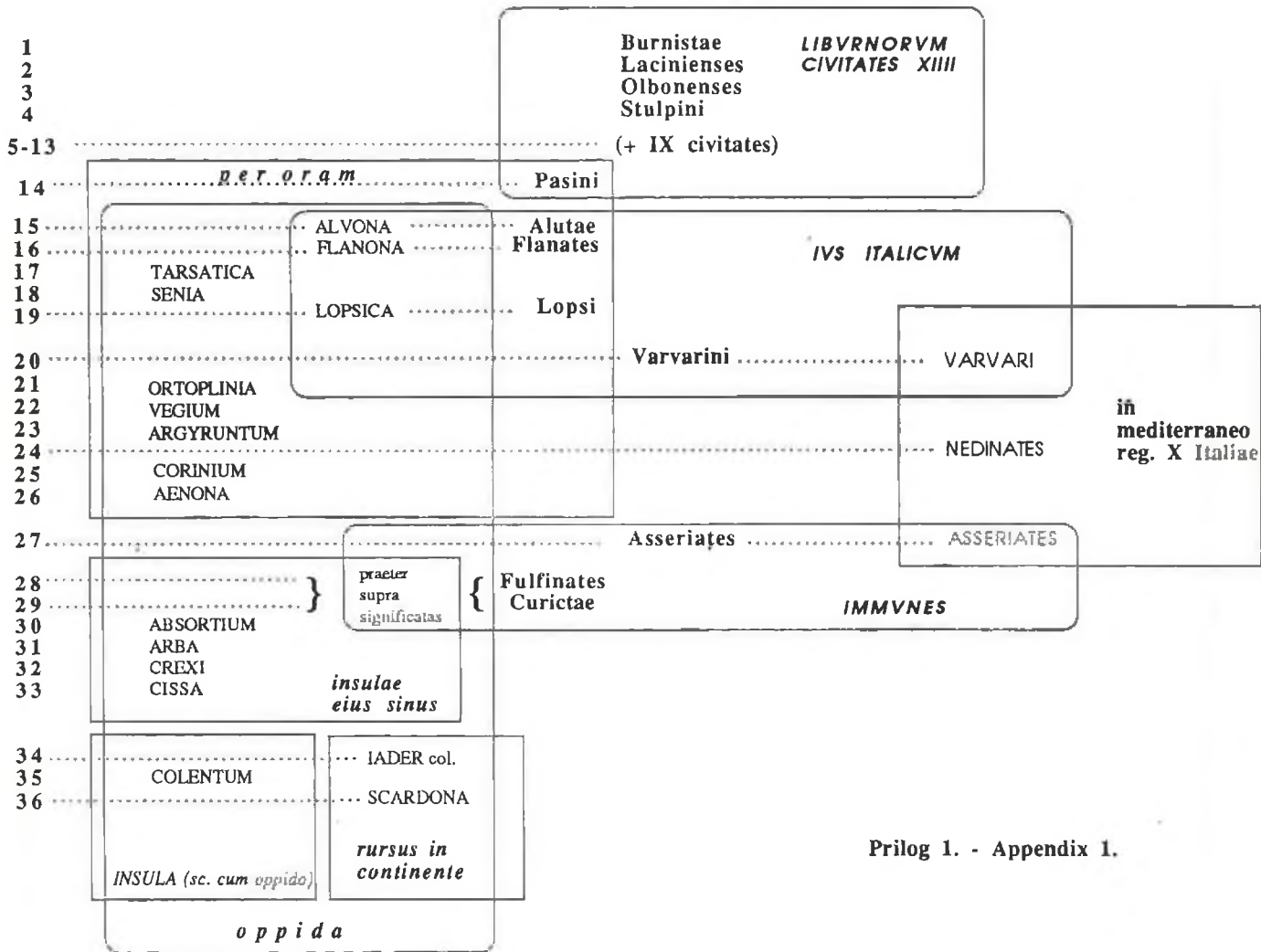
(3) Glede mogućnosti da popis obalnih i otočnih gradova zapravo valja shvatiti kao popis municipija, već sam se izjasnio negativno. Ovdje sam nastojao pokazati da pojava triju općina unutrašnje južne Liburnije na popisu X. italske regije doista ne mora biti plod slučajne pogreške, već previda koji nastaje na podlozi inače pomnog prikupljanja podataka prema zadatim rubrikama. Tri spomenute općine zacijelo su u nekom izvoru figurirale kao jedina *oppida* u zaleđu. Nama nejasno *ius Italicum* Varvarina (kao i Lopsa, Aluta i Flanata) te *immunitas* Aserijata (kao i Kurikta i Fulfinata) svakako su znakovi privilegiranoga položaja dijela liburnskih općina. Za Nedinum se ne spominje nikakav povlašteni položaj, ali bi se on mogao, s izvjesnom slobodom, pretpostaviti. Čini se mogućim da su upravo ove privilegirane općine stekle municipalno uređenje kao i neke od nekih obalnih i otočkih općina. To bi se dalo objasniti upravo povoljnim položajem općina zaštićenih posebnim povlasticama. Zadržavajući još nekoliko desetljeća peregrinski status, one su mogle uspješnije od drugih čuvati autohtone predaje i lakše podnijeti nedvojbenu tegobnu promjenu koje su prilike neumitno nametale. Ukratko, ako su Aenona i Arba sigurno već bile municipijima najkasnije u srednjem dijelu Augustove vladavine, za tri unutrašnje općine južne Liburnije moglo bi se prihvatiti okvirne datacije Alföldyja, uz neke korekcije, tj. njihovu municipalizaciju datirati u vrijeme od Tiberija do Flavijevaca.

(4) Posebno je pitanje opstojnosti manjih liburnskih općina. Ovdje namjerno ne ulazim u rasprave o mogućim atribucijama ponekih među njima ili čak nekima od znatnijih. Ovdje nas zanima početna faza rimske vlasti i stanje o

kojemu izvješćuje Plinije (i preko njega njegovi izvori). Kako je već naznačeno, premda za manje liburnske općine nema gotovo nikakvih izravnih podataka u glavnim pisanim izvorima, te su općine arheološki dobro potvrđene. Na priloženoj karti južne Liburnije posebno je označeno područje na kojemu su se morale nalaziti male liburnske općine (prilog 3.).¹²³

---

¹²³ Jedna od osobitosti područja kojeg pripisujemo spomenutim općinama jest odsustvo natpisa, napose iz razdoblja principata, kada su u Liburniji razmjerno brojni. Odličan uvid: B. N e d v e d, "Biogradski kraj", 242-243, Karta 2. koja prikazuje raspored nalazišta rimskih natpisa na tlu najvećeg dijela južne Liburnije.

Prilog 1. - Appendix 1.

Prilog 2. Usporedni pregled liburnskih općina prema Pliniju i Ptolemeju:
*Appendix 2. The comparative review of Liburnian communities after
 Pliny and Ptolemy:*

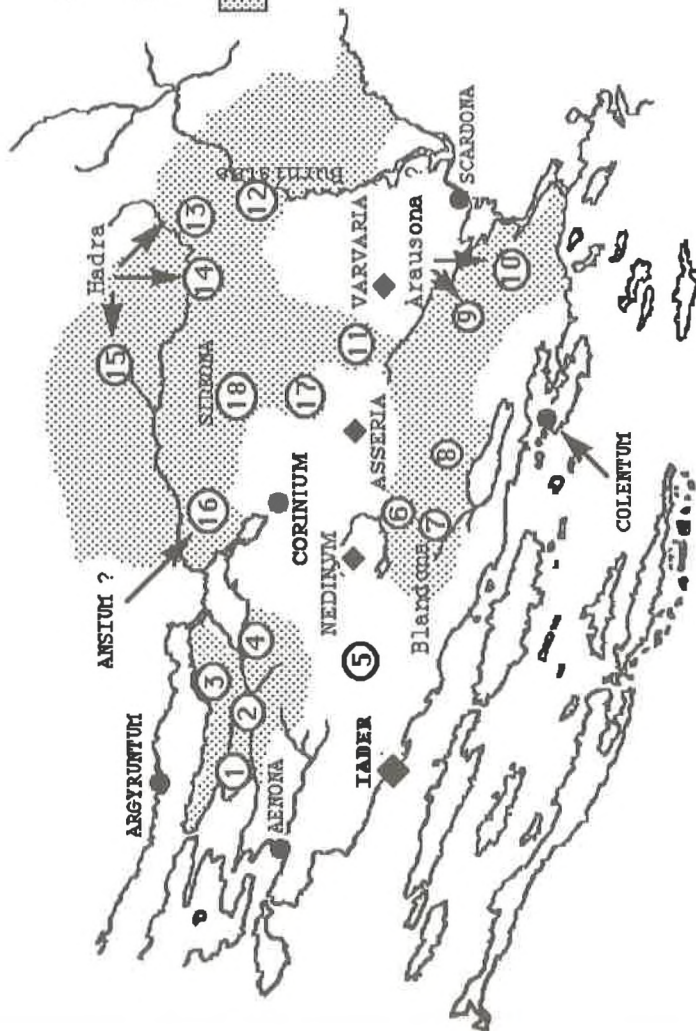
PLINIJE	PTOLEMEJ
NA OBALI (<i>ON THE COAST</i>)	
1 Alvona	*Αλούωνα
2 Flanona	Φλανώνα
3 Tarsatica	Ταρσατικά
4 Senia	Σενία
5 Lopsica	Λόψικα
6 Ortiplinia	*Όρτοπλα
7 Vegium	Ούεγία
8 Argyruntum	*Αργυρουντον
9 Corinium	Κορίνιον
10 Aenona	Αινώνα
11 Iader	*Ιάδερ
12 Scardona	Σκαρδώνα
-	Ουολκέρα
-	Τηδίαστον
13 Pasini	-
NA OTOCIMA (<i>ON THE ISLANDS</i>)	
14 Fertinates	Φουλφίνιον
15 Curictae	Κούρικον
16 Crexi	Κρέψα
17 Absortium	*Άφορρος
18 Arba	*Αρβη
19 Cissa	Κίσσα
20 Colentum	Κόλλεντον
U UNUTRAŠNJOSTI (<i>IN THE INTERIOR</i>)	
21 Nedinates	Νηδίνον
22 Asseriates	*Άσσησία
23 Varvarini	Ουάρουαρία
24 Burnistae	Βούρνον
25 Stulpini	Στουλπί
26 Lacinienses	-
27 Olbonenses	-
-	Βλανώνα
-	*Αραυζώνα
-	*Άδρα
-	Σιδρώνα
-	Κουρκούμ;
-	*Ωούποροουμ
-	=Promona?

◆ Liburnsko-rimska oppida u zaleđu
Liburno-Roman oppida in the interior

● oppida NaI. hist. 3, 140-141

▨ područje Liburna. civitates XIII
area of Liburna. civitates XIII

- 1 - Venas (Ritina)
- 2 - Beretina gradina (Radovin)
- 3 - Lergova gradina (Slivnaisa)
- 4 - Budim (Foscedarje)
- 5 - Gradina (D. Zemunik)
- 6 - Costina gradina (Jagobnja G.)
- 7 - Trojaa (Jagobnja D.)
- 8 - Samograd
- 9 - Gradina (Dragišić)
- 10 - Vel. Medakovića (Zatoa)
- 11 - Ostrovica
- 12 - Gradina (Puljana)
- 13 - Bvina gradina (Mokro Polje)
- 14 - Gr. Žetelj (Erveašić)
- 15 - Smokovac (Krupa)
- 16 - Cvijina gradina (Kruševo)
- 17 - Jarebnjak (Brgud)
- 18 - Gradina (Mlatvica)

Prilog 3. - Appendix 3.

Slobodan Čače: THE NUMBER OF LIBURNIAN COMMUNITIES AND THE
CREDIBILITY OF PLINY (Nat. hist. 3, 139-141)

S u m m a r y

The author considers (1) the arrangement of that part of Elder Pliny's text which deals with Liburnia (Nat. hist. 3, 139-141); (2) the credibility of Pliny's data concerning the Liburnian communities, that is, to what extent this accords with ancient literary texts and Roman inscriptions as well as with archeological findings; (3) the number of Liburnian communities at the beginning of Roman rule (to be more specific, during the Augustan period). The author's analysis follows the critical observations which have been made by F. Vittinghoff and L. Margetić adding to these a number of new elements. The author comes to the conclusion that Pliny's main geographical source, which refers to *oppida* (not to be confused with *municipia*) along the coast, dates from the end of the Republic and gives important information about the number of urban settlements in Liburnia; the 14 Liburnian communities mentioned together with the Japods are minor nonurban settlements (see Appendix 3). Only three Liburnian communities are named in the list of communities of the Xth regio Italiae: probably due to a "systematic" error while work was done on an older source. As for the chronology of the spread of *ius Latii* and Roman citizenship, it is possible that some of the more developed coastal communities became *municipia* with *ius Latii* (e. g. Aenona and Arba, according to the epigraphical evidence), while some of the large urban communities in the southern Liburnian interior, such as Asseria, Nedinum and Varvaria, retained for a longer period of time their (favorable) peregrine status (organized as *municipia* between the time of Tiberius and the Flavian emperors). After tackling some open topographical questions (Hadra, Sidrona, Ansium, Alveria, Pasini, Portunata) and after collating Pliny's facts with those in Ptolemy (Appendix 2), Peutinger map, Antonine Itinerary and Ravenna Geographer, the author concludes that Pliny's data are very comprehensive and correct, and offers a scheme of relations between the "blocks" making up Pliny's description of Liburnia (Appendix 1).